

Anmeldelser

Anders Andrén: Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkæologierna, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 1997, 228 s.

Forfatteren (AA) er forskningslektor ved Lunds Universitet i historisk arkæologi, og hans formål med bogen er at give et bidrag til denne arkæologiske historie, der ofte bliver overset i arkæologihistoriske oversigtsværker. Historisk arkæologi anvendes af AA om arkæologier, der beskæftiger sig med samfund med skrift fra de sidste ca. 5000 år. AA gør opmærksom på, at historisk arkæologi også kan omfatte bl.a. kulturer, hvor der er mundtlige traditioner overleveret, eller hvor kulturen er beskrevet af folk udefra, men at de kun omtales i begrænset omfang (bl.a. afrikansk arkæologi). AA gør også udtrykkelig opmærksom på, at kildegruppen billeder ikke bliver inddraget (bogens typografi lægger nu heller ikke op til dét). Alligevel kan han ikke helt undgå den i omtalen af bl.a. ægyptologi og kinesisk arkæologi, hvor billeder danner baggrund for udviklingen af skrifttegn. Begreberne er således komplekse, og det er under læsningen et savn, at der ikke i bogens begyndelse er givet en oversigt over, hvilken typer kilder der findes inden for bogens hovedbegreber materiel kultur, der anvendes synonymt med »ting«, og skrift, der anvendes synonymt med »tekst«. Et enkelt sted stikker problemet hovedet frem, hvor AA kommer ind på forskellen mellem en katedral og en affaldsgrube, hvor skrift blot defineres som en repræsentation af det talte sprog, en form for teknik.

Basis for behandlingen af bogens emne er gennemgangen af en lang række historiske arkæologier, startende med dem vi kender i Europa, klassisk arkæologi og middelalderarkæologi. Herefter kommer vi det meste af kloden rundt fra Mellemøsten over Asien via Afrika til Amerika, og AA giver en spændende og imponerende gennemgang – man forstår, at litteraturlisten fylder 23 sider. Gennemgangen af de enkelte arkæologier er udformet som en historisk oversigt over deres udvikling og med inddragelse af nyere kritik og diskussionspunkter inden for dem, ligesom AA kommer ind på hvilken politisk og ideologisk rolle arkæologien i de pågældende områder har spillet. Gang på gang nikker man

(anm. er dansk middelalderarkæolog) genkende til forholdene, og det er netop forfatterens hensigt at vise, hvor forbløffende ensartede og få opfattelser, der er omkring metodeproblemerne. I fag efter fag er der de samme standpunkter, perspektiver og metodiske løsninger. De historiske arkæologier deler nemlig efter AA's mening dilemmaet: at befinde sig i »*et mellemrum*«, mellem mere tingbaserede og mere tekstbaserede discipliner, mellem f.eks. arkæologi og historie, et dilemma de fleste, der arbejder med historisk arkæologi, kan ikke genkende til. Dilemmaet hænger på den ene side sammen med, at de stadig defineres i forhold til andre fagområder, på den anden side at de er knyttet til den moderne videnskab og dens specialisering fra midten af forrige århundrede, der i første række bygger på forskelligt kildemateriale.

Dette »*mellemrummets dilemma*« ser AA som det »*historisk-arkæologiske felt*«, og med udgangspunkt i det gives en oversigt over fem såkaldte grænseoverskridende traditioner, hvor arkæologien arbejder sammen med andre fagdiscipliner. 1) Den æstetiske, hvis formål er praktisk tillem্পning af fortiden i forbindelse med f.eks. restaureringer og rekonstruktioner. 2) Den filologiske, der har spillet en stor rolle, fordi en stor del af de tekster der findes fra de første 4000 år af skriftens 5000-rige historie er fundet ved arkæologiske udgravninger; i 1800-tallet var mange udgravningers formål faktisk at finde tekster! Til traditionen hører f.eks. også sproghistorie som udbredelsen af de indeuropæiske sprog og stednavnestudier. 3) Den historiske tradition, hvis formål er at udvide og forlænge historien i forhold til den, der er baseret på skriftlige kilder. Denne tradition er i dag den mest udbredte. Den omhandler emner indenfor for eks. proto(tidlig)historie, topografi, teknologi, økonomi og sociale forhold. 4) Den kulturhistoriske tradition eller »*at skrive tingens historie*«. Kulturhistoriske spørgsmål har således de sidste 10 år fået opmærksomhed indenfor middelalderarkæologi ved interessen for hverdagslivet. I denne tradition spiller det ingen rolle, om der er skriftlige kilder, det er de materielle ting, der har værdi. 5) Den arkæologiske tradition. I denne knytter man sig til den forhistoriske arkæologiske behov for brug af analogier til samfund med skrift. Derfor har historisk arkæologi haft funktion som »laboratorium« for forhistorisk arkæologi.

Dernæst tages emnet »Den historisk-arkæologiske dialog« op. »Mødet« mellem ting og tekst er fælles for alle historiske arkæologier, og spørgsmålet om hvordan de to kildegrupper skal bruges i forhold til hinanden (Skal de opfattes som forskellige eller ens? Skal ligheder eller forskellige pointeres?) indgår i alle metodedeletter. Spørgsmålet løses på forskellige måder i de historiske arkæologier, og relationen mellem ting og tekst er ikke entydig. De kan defineres eller ses som kategorier, som genstande (tekster er også fysiske genstande), som dokument eller som »diskursive sammenhæng« (de har ikke eksisteret uafhængig af hinanden, men relationen mellem dem og dermed meningen er forskellig i forskellige sammenhænge).

Imidlertid er det ikke nok at definere dem, man er også nødt til at se på det faktiske møde mellem dem, et møde AA beskriver som »en speciel historisk-arkæologisk kontekst, skabt af både ting og tekst«. Ved at se på det som en kontekst, kan de metodiske spørgsmål knyttes til en almindelig arkæologisk debat. AA præsenterer derefter fem forskellige typer kontekst af ting og tekst: 1) Klassificering, som eksempel nævnes Heiko Steuers undersøgelser af tidlig middelalderlige grave i Mellemeuropa, hvor oplysninger i skriftlige kilder om forskelle mellem befolkningsgrupper relateres til gravskik, 2) Identificering, blandt eksemplerne er arkæologisk fundne brandlag, der dateres ved identificering med bybrande fra skriftlige kilder, 3) Korrelation, hvor der søges efter ensartede strukturer eller mønstre i de to kildetyper, der kan knytte dem sammen. Som eksempel nævnes Jes Wienbergs undersøgelse af senmiddelalderens kirkebyggeri i Danmark, 4) Association, blandt eksemplerne er et, der er unikt for historisk arkæologi, nemlig skriftens fysiske kontekst: hvor er teksten fundet, eller på hvilket monument er indskriften anbragt?, 5) Kontrast, hvor man søger efter forskelle. Som eksempel nævnes forskellen i bofartegnelse og testamenter på den ene side, og de genstande, der findes arkæologisk, på den anden side. De nævnte typer kontekster er ikke – bortset fra 2) Identificeringen – unikke for historisk arkæologi. Det er dialogen mellem ting og tekst, som er unik i forhold til såvel forhistorisk arkæologi som historie.

I sit sammenfattende kapitel 7 ser AA på historisk arkæologi ud fra det synspunkt, at det er »et metodisk förhållningsätt« og stiller spørgsmålet, hvilke konsekvenser dette metodiske perspektiv må få for de enkelte historiske arkæologier. Han besvarer det ved at tage udgangspunkt i sit eget fag, middelalderarkæologi, der i Nordeuropa traditionelt sættes lig med den katolske kirkes periode. Ser man i stedet på middelalderarkæologien som en metodisk måde at anvende kilder på, har denne traditionelle grænse mindre interesse. I stedet burde det om-

dannes til faget historisk arkæologi, og dette også omfatte perioden efter middelalderen og den del af den forhistoriske periode der arbejder med runeindskrifter, etnografiske beskrivelser, mytologiske beretninger, stednavne, historiske analogier og sproghistorie. Dermed vil historisk arkæologi som fag strække sig over mindst 2000 år.

Selvom bogens emne er teoretisk, giver den også for en mere praktisk orienteret feltarkæolog stof til eftertanke (men dens sprog får den ikke til at ligge øverst på natbordet efter en dag i feltet), for de teoretiske problemstillingerne har betydning for den praktiske arkæologi, når udgravningsmetoder, -prioriteringer og -strategi skal vælges, og når tolkningerne skal foretages. Det metodiske perspektiv på historisk arkæologi som AA har, kan mange arkæologer være enige med ham i, og dermed i det problematiske i de nuværende grænser for historisk arkæologi, eksplicit middelalderarkæologi, som er det fag også anmelderen kender bedst. AA's bog er dermed også et indlæg i en debat, der er i gang herhjemme.

Hanne Koch

Lars Rumar (red.): Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden, Skrifter utgivna av Riksarkivet 3, 1997, 287 s., ill.

Dette skrift er en gave til byen Trondhjem i anledning af byens 1000-års jubilæum i 1997. Det består af 14 bidrag fra forskere fra Danmark, Sverige og Norge, Finland og Island, og de stammer fra en konference afholdt i 1995 med samme navn som bogens titel. Det fremgår af forordet, at initiativtagerne med bogen har villet markere det »mittnordiska« arkiv- og kultursamarbejde, og dermed tænkes især på samarbejdet mellem de gamle norske områder, som nu hører til Sverige (Jämtland, Härjedalen) og Trøndelagen i Norge. Langt hovedparten af artiklerne er da også skrevet af bidragydere med domicil nord fra aksen Stockholm – Trondhjem.

Dermed være ikke sagt, at perspektivet er snævert i udgivelsen – fagligt er det ikke tilfældet – men det er påfaldende, at det er forfattere fra Danmark, Finland eller det nordligste Skandinavien, der er blevet bedt om at have kortmateriale med, medens kort fra Trondhjem og omegn slet ikke forefindes i bogen. Her har udgiverne ikke tænkt sig om, og som en stakkels sydskandinav lades man i stikken.

Derimod har man ikke sparet på gengivelser af billeder af S. Olav. Her har man kunnet trække på det store indsamlingsarbejde, som kunsthistorikeren Anne Lidén fra Stockholm har gjort

til et igangværende projekt om S. Olav. Lidén har været billedredaktør, og resultatet er smukt og godt. Det er en fornøjelse at have så mange portrætter af den gamle helgen samlet på ét sted og tilmeld sædvanligvis trykt i farve. Denne umage er ført helt ind i artiklerne, hvor der er krydshenvisninger til omtalte billeder.

De enkelte bidrag har man ordnet under forskellige temaer som »legende og virkelighed«, »helgenkongen i Norden«, »pilgrimskulturen«, »pilgrimsvejene«, »trosskiftet og tidsperspektiv«, men ved læsningen må man sande, at overskrifterne kun tilnærmelsesvis dækker. Sådan er det og må det være ved konferencer, hvor deltagerne selv bestemmer deres emner, og derfor er det vigtigere at slå fast, at antologien i sin helhed kommer godt rundt om Olavkulten og får den belyst fra mange sider. Dog savner jeg en analyse af Olavslegenden som legende betragtet, ligesom en gennemgang af Nidarosdomens bygningshistorie formentlig kunne have dokumenteret den økonomiske værdi, det var at besidde en helgens jordiske rester.

Professor emeritus i historie Jørn Sandnes indleder bogen med en gennemgang af legenden, som blev nedfældet små 200 senere end de begivenheder, den skildrer. Som historisk kilde til Slaget på Stiklestad, hvor Kong Olav faldt i 1030, er den følgelig af ringe værdi, og det, der dengang skete enten i slutningen af juli eller august, var sandsynligvis de lokale bønders triumf over en norsk konge, der var stækket politisk af opgøret med Knud den Store. Det gøres meget klart, at det var myten om Olav, som fik den store betydning.

Anna Lidén fortsætter med et opgør med en bestemt tolkning eller billede, som eftertiden har givet af Olav. Det er forestillingen om Olav som en viking, forklædt i kristne klæder. Olavs attributter som helgen, dvs. økse, ciborie (oblatæske) og skæg, skulle således erstatte Thorshammeren, et ølkrus, medens skægget taler for sig selv. Lidén kalder det for misforståelser, som er indtrådt i forskningen under indtryk af romantikken og den gryende nationale og nordiske bevidsthed. Attributterne giver kun mening i et kristent univers, slår hun fast. På dette punkt er den finske docent Jyrki Knuutila, der har bearbejdet det finske kunsthistoriske materiale om Olav, mere fleksibel. Ikonografien er for ham en levende historisk størrelse, som til stadighed ændrer sig. Han kan vise, at udviklingen går fra den civilklædte Olav til den krigerklædte Olav, der oplever en tilpasning til både ridderlighed og øget fromhed. Skægget har han hele tiden, men Knuutila tør ikke afgøre, om det er et vikingeattribut, eller det stammer fra de gamlestamentlige konger. Derimod afviser han som Lidén at ciboriet skulle kunne være et ølkrus, medens øksen ses som det kongelige magtsymbol, som det øjensynligt i den tidlige fase var

meget vigtigt at få fremhævet. Knuutilas bidrag er i det hele taget et prisværdigt studie; det er også her, man finder et godt vue over det kilde-materiale, der er til rådighed for et studium af Olavkulten.

Tore Nyberg fra Odense Universitet bearbejder en særlig gruppe af disse kilder, nemlig de kirker der er indviet til S. Olav i Danmark. Han tolker helgenpatrociniet som værende påført den enkelte kirke af højere instanser. Nyberg kan vise, at de danske Olavkirker befinder sig i forholdsvis afgrænsede områder af landet, og ved at gennemgå disse detaljeret argumenterer han for at de gennemgående er af høj alder. Nyberg lufter den mulighed, at den norske konge Magnus den gode, der regerede over Danmark 1042-47, kan være ansvarlig for S. Olavkirken i Hjørring og måske flere. Nybergs resultater hviler på den antagelse, at patrocinier kun meget sjældent skiftes, og det vil kunne diskuteres. Under alle omstændigheder er det overraskende, hvis den danske Olavkult har dybe rødder i 1000-tallet.

Nybergs synspunkt kan vinde støtte i det islandske bidrag, som med baggrund i en liste fra o. 1200 kan vise, at alle landets Olavkirker på dette tidspunkt var indviet. Af disse var der 72, og det gør S. Olav til det tredje mest anvendte helgen til kirkeindvielser, kun overgået af Vor Frue og S. Peter. Sigende var kirken ved Altinget viet S. Olav. Også i Island var valget af en kongehelgen et politisk signal.

Antologiens mest gennemførte bidrag om politik og helgenkult er Ingrid Lundegårdhs veloplagte studie i rivaliseringen mellem ærkesæderne i Trondhjem og Uppsala. Trondhjem havde fra gammel tid haft ret til at opkræve en S. Olavsskat fra egnene nord på. Imidlertid hørte både Jämtland og Norrland kirkeligt under Uppsala, og da denne kirke blev presset af en fejlslagen lancering af S. Erik og dyrt nybyggeri i anden halvdel af 1200-tallet, gik bispem her i gang med at finde nye indtægter. Blikket faldt her på Olavskatten fra Uppsala stift. Trondhjem protesterede højlydt, de appellerede til paven og fik dennes støtte, men lige lidt hjalp det. Uppsala beholdt skatten for som de argumenterede, Kirken lovsang og hyldede overalt de himmelske helgener, og en gave(!) til en helgen kunne derfor ikke bindes til én kirke. Skatten gik nu til Olavaltret i Uppsala, som man skyndsomt havde oprettet.

Dermed har man nærmet sig antologiens egentlige tyngdepunkt, Olavskulten og pilgrimsfærden. Hele fem bidrag samler sig herom. Christian Krötzl fra Tammerfors leverer på baggrund af sin disputats om emnet et overordnet rids af den skandinaviske pilgrimskultur og den afgående svenske rigsarkivar Sven Lundkvist sammenholder Olavkulten med strømninger i den europæiske valfart, herunder korstogenes

betydning. Middelalderarkæologen Lars Andersson, der har specialiseret sig i pilgrimstegn, skriver naturligt nok om Olavsmærkerne, som Andersson må konstatere ikke er bevaret fra før 1400-tallet, hvorfor han er tilbøjelig til at tolke dem som et sent fænomen. På dette sted har man placeret to bidrag fra doktorander i arkæologi (ph.d.-studerende). Det er den norske Ingrid Smedstad, der skriver om de norske pilgrimsveje, og den svenske Leif Grundberg, som beskriver Sankt Olofs hamn i Selånger. Her er S. Olav mere anledningen til at fortælle en historie om hhv. norske veje og bebyggelsesforhold i det svenske landskab Medelpad i middelalderen.

Værket afsluttes med et causerende bidrag af den pensionerede biskop i Härnösand stift Bengt G. Hallgren men forinden har trosskiftet i Trøndelagen og Norrland været genstand for undersøgelse. Det sker af henholdsvis den norske stipendiat Merete Røskaft og arkæologen, docent i Uppsala Stefan Brink. Røskafths bidrag former sig som et opgør med Olaf Olsens disputats fra 1966, hvor han betvivlede kultkontinuiteten mellem førkristen og kristen tid. Indlægget er tydeligvis en del af en kommende større afhandling, men alene ud fra eksempler i det nordnorske har Røskaft ikke svært ved at gå i clinch med Olaf Olsens synspunkter, som hun i øvrigt redegør meget sobert for. Brinks artikel er en udløber af det store svenske projekt om kristningen i Sverige. Det er en meget velkomponeret og indholdsmættet sag, som på forbillig vis redegør for et kompliceret anliggende.

Antologiens bidrag anvender kun få noter, som alle er indarbejdet i teksten. En litteraturliste for hver artikel er at finde adskilt bag i bogen.

Lars Bisgaard

Jan Bill, Bjørn Poulsen, Flemming Rieck og Ole Ventegodt: Dansk søfarts historie, bd 1: Indtil 1588. Fra stammebåd til skib, red. Ole Feldebæk m.fl., Gyldendal, 1997, 287 s., ill., indb. Bd. 1-7 sælges kun samlet, 2716 kr.

For mere end 80 år siden udkom *Danmarks Søfart og Søhandel fra de ældste Tider til vore Dage* ved Bering Liisberg, så det er tiltrængt, at der nu er påbegyndt en afløser. Det første bind søger at favne søfartens historie frem til renaissance, hvilket må siges at være en stor mundfuld. På den anden side har man allieret sig med hovedparten af de kapaciteter, som kendes på området, enten som bidragsydere og/eller i redaktionen.

Oldtiden varetages dygtigt af Flemming Rieck, sekunderet af Jan Bill for vikingetiden.

Bjørn Poulsen sikrer ved sin medvirken tyngde i afsnittene om handel i senmiddelalder og renaissance, hvorimod Ole Ventegodt tager sig af emner som Skånemarkedet, færgefarten, navigation og de retlige vilkår for middelalderens søfart. Alt i alt en stor og broget stofmængde, der gennem et dygtigt redaktionsarbejde er blevet til en homogen og smukt illustreret bog.

I forordet foregriber redaktionen en bestemt type af kritik, idet man fremhæver det paradoksale i, at medlemmerne af redaktionskomiteen vil hilse ny forskning velkommen, der kan gøre værket forældet. Her sigtes dels til det forhold, at fremstillingen er baseret på den foreliggende litteratur suppleret med punktundersøgelser, foretaget specielt med henblik på affattelsen af disse syv bind, dels til de kommende års publiceringer af nye specialundersøgelser, der helt eller delvist vil ændre på gældende opfattelser inden for den maritimhistoriske forskning.

En grundlæggende vanskelighed ved et søfartshistorisk værk er den enmæssige afgrænsning i forhold til henholdsvis handel og fiskeri. Ideelt set burde udgangspunktet være sønæringen som den forskellige steder til forskellige tider har udfoldet sig. Det foreliggende bind har da også flere punktnedslag, hvad angår fiskeriet (fx Kystens fiskere og fangstfolk, Sild og salt, Sild og torsk osv.), hvilket løseligt anslået udgør 10-15% af bogens omfang. Nu har havet omkring os altid været både spisekammer og »hovedlandevej« som det så rigtigt også anføres i det indledende afsnit efter forordet, så vægtningen er næppe helt rimelig.

Et værk af denne karakter må overvejende basere sig på eksisterende værker og artikler. Det illustreres for eksempel, når man læser de godt 40 sider om »Oldtidens søfart«, der selvfølgelig især baserer sig på *Både fra Danmarks Oldtid* (1988) samt nyere værker som *Bådgrave og gravbåde på Slusegård* (1991) og *Jernalderkrigenes Skibe* (1994). Mere kompliceret er billedet af litteraturen til vikingetidens søfart, men efter anmelderens opfattelse har man fået en række væsentlige arbejder inddraget. Hvad angår bibliografien til perioden 1100-1588 forekommer det slående, at publiceringen af det arkæologiske materiale øjensynligt er mere begrænset, når vi nærmer os det 16. århundrede. Det skriftlige kildemateriale er det almindeligt kendte og den anførte litteratur er gennemgående velvalgt, om end der i nogle tilfælde også kunne være anført nyere titler. Af eksempler kan nævnes værker som Robert Gardiner (udg.): *Cogs, Caravels and Galleons. The Sailing Ship 1000-1650* (London 1994), Werner Lahn, *Die Kogge von Bremen, I* (Hamburg 1992) eller den nyere udgave af Kiedel & Schnall (udg.): *The Hanse Cog of 1380* (Bremerhaven 1985). Derimod er det næppe fair at anføre helt nye værker som Albrecht Sauer: *Das Seebuch* (Hamburg

1996). Vedrørende *Das Seebuch* henvises da også til Karl Koppmanns gamle kildeudgave fra 1876.

Pudsigt nok har man dog samtidig udeladt andre klassiske kilder som Laurentz Benedichts *Søkartet offver Øster oc Vester Soen...* (Kbh. 1568/nytryk 1915), Johs. Knudsen (udg.): *De Kaert van der Zee von Jan Seuerszoon (1532)* (Kbh./s Gravenhage 1914) og Lucas Waghenaer: *Spiegel der Zeevaert* (Leiden 1583-85). Næppe af uvidenhed, for sidstnævnte er benyttet til illustrationerne s. 180 og 181.

Generelt er såvel bogens illustrationer som dens kort og grafik af så høj kvalitet, at det vil sikre bogen en blivende værdi. Svagest er nok teksten om Skånemarkedet, der understreger behovet for en forstærket forskningsmæssig indsats, bl.a. omkring markedsretten og fogdernes juridiske stilling samt de indbyrdes styrkeforhold mellem danske og udenlandske byer og forskellige sildemarkeder i perioden.

Sammenfattende er der grund til at lykønske såvel forfattere som redaktion. Et yderst velvalgt og smukt gengivet billed- og kortmateriale tilføjer værket de ekstraordinære kvaliteter, der kan kompensere for den høje pris. Indholdsmæssigt lever værket op til forventningerne om gedigen, faglig formidling til læg og lærd. Omfanget og den kronologiske spændvidde taget i betragtning kan det ikke undgås at det på snævert fagspecifikke områder, hvor de lærde er uenige, rummer diskutabile påstande. Men det skal nok nærmere tages som bevis for, at søfartens centrale rolle i Danmarkshistorien har været underkendt af nogle af de historikere, der ellers har været beskæftiget med nationens sociale, politiske og økonomiske historie i perioden.

Tommy P. Christensen

Michael Bregnsbo: Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet. Et kildestudie i Danske Kancellis supplikprotokoller, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1997, ill., 343 s., 150 kr.

Hver første og tredje mandag i måneden giver dronningen offentlig audiens på Christiansborg slot, og selv om det vel nu om dage mest er nyslåede riddere og avancerende embedsmænd, der flokkes i forgemakket, er der intet til hinder for, at almindelige borgere kan møde op og fremføre deres anliggender. Denne mulighed for at kunne henvende sig direkte – enten mundtligt eller skriftligt – til regenten bygger på en gammel tradition, der går tilbage til en tid, hvor kongerne var i besiddelse af den politiske magt i

landet. Borgernes ret til »at supplikere«, dvs. til med bøn- eller klageskrifter at henvende sig direkte til statschefen, kendes langt tilbage i tiden, men i 1700-tallet nåede det sin kulmination, og denne fase har Michael Bregnsbo sat sig for at undersøge i *Folk skriver til kongen*.

Under enevælden var der flere muligheder for at overbringe supplikker til kongen, men de fleste fulgte den kendte forretningsgang og afleverede dem i centraladministrationen. Fra 1699 og 100 år frem førte man i Danske Kancelli særlige supplikprotokoller med korte resuméer af de enkelte henvendelser samt oplysninger om de truffene afgørelser. Da de *originale* supplikker ikke længere eksisterer (de er enten leveret tilbage til ansøgerne – og senere gået til grunde – eller kasseret i centraladministrationen), rummer de mange, nydeligt førte supplikprotokoller en enestående mulighed for en nærmere undersøgelse af supplikinstitutionen i det dansk-norske dobbeltmonarki.

Michael Bregnsbo indleder sin undersøgelse af 1700-tallets supplikker med en kort og udmærket gennemgang af forskningsfeltet og af den hidtidige forskning. Derpå redegør han for den lovgivning, der var gældende på området, hvorefter han giver et signalement af den tid, hvori supplikkerne indgik som del af det politiske mønster. Kernen i *Folk skriver til kongen* er, sådan som det også fremgår af bogens undertitel, analyser af supplikkerne, således som de lader sig erkende i supplikprotokollerne. Bregnsbo afslutter derfor også de indledende afsnit med en gennemgang af denne kildegruppens særlige værdi, ligesom supplikprotokollernes rolle og placering i Danske Kancellis forvaltningsstruktur beskrives udførligt.

Michael Bregnsbos undersøgelse af supplikprotokollerne falder i to dele. Dels har han optalt det totale antal supplikker år for år 1699-1799, dels har han for nogle udvalgte år foretaget en detaljeret analyse af en række forhold, som jeg snart skal vende tilbage til. Først dog lige et par ord om den generelle udvikling, der findes fint illustreret på figur 1 og ill. 8 (s. 87 og 89). Når man ser bort fra de første år, der automatisk lå på et højere niveau, fordi også ansøgninger vedr. embeder, rang og adelsskab frem til 1706 indførtes i supplikprotokollerne (derpå i gratialprotokollerne), kan man iagttage en moderat og jævnt stigende kurve frem til 1770'erne. Derpå øges antallet af supplikker kraftigt år for år, og i løbet af 1780'erne nærmest eksploderer kurven, således at tallet i 1799 lå på 11.298 supplikker; mod 1.539 i 1706. Forklaringen på denne udvikling er, ifølge forfatteren, befolkningsvæksten (en forobling i perioden) og den ekspanderende statsmagt, der ikke mindst gav sig udslag i tættere kontakter mellem centralmagten og lokalsamfundene. Som en tredje forklaringsfaktor peges på en generel holdnings-

ændring, der skulle være slået igennem efter ca. 1780. På dette tidspunkt begyndte befolkningen i almindelighed at opfatte staten som et serviceorgan, og det skulle have givet sig udslag i, at man i langt højere grad end tidligere vendte sig til regeringen med sager man ønskede løst. I betragtning af at Michael Bregnsbo i et af de indledende kapitler har beskæftiget sig med gods-ejernes stærke position, der bl.a. gjorde det muligt for dem reelt at forhindre deres fæstebønder i at skrive til kongen, må man undre sig over, at han tilsyneladende ikke tillægger afviklingen af godssystemet og den deraf følgende ændrede ejendomsstruktur nogen betydning i denne sammenhæng. Efter 1770 blev stadig flere fæstebønder selvejere, og dem kunne ingen godsejer lægge bånd på. Hertil kom at selvejerne i langt højere grad end fæsterne havde brug for tilladelser, f.eks. til at oprette testamente mm. Jeg tror at en ganske væsentlig del af forklaringen på supplikexplosionen efter 1780 netop skal findes i denne udvikling.

Undersøgelsens anden del bygger på en database med knap 4.700 supplikker. Fra årene 1705, 1715, 1735, 1755, 1775, 1785 og 1795 har Bregnsbo indtastet og registreret samtlige supplikker, hvis løbenumre i protokollerne indeholdt endetallene 1 eller 6. På basis af denne 20%’s stikprøve undersøges supplikkernes sagsindhold og deres udfald samt supplikanternes køn, erhverv, stand og bopæl.

Hvilke ting var det 1700-tallets danskere skrev til kongen om? De to hyppigst forekommende sagsområder var det Bregnsbo kalder »*erhvervs- og forsørgelsesmæssige privilegier*« (25-39%) og »*retsforhold*« (17-35%). Herefter fulgte »*skifte-, værgemåls- eller myndighedsforhold*« (12-20%) samt nogle mindre grupper (»*kirkelige og familieretlige privilegier*«, »*testamenter*« og »*strafnedsettelse*«). Derudover forekommer der yderligere en kategori: »*forslag, administrative skrivelser, andet*«, der udgør fra 11 til 19% af samtlige supplikker. Under denne sidste – ganske store – gruppe finder man de mange skrivelser fra lokale og regionale embedsmænd; dvs. supplikprotokollerne omfatter altså *ikke* alene henvendelser fra almindelige borgere, men også fra embedsmændene. Dette forhold kommer også tydeligt frem i figur 2 (s. 96), der rummer en oversigt over supplikanternes erhvervs-mæssige baggrund. Embedsmændene ligger her klart på førstepladsen, efterfulgt af købstadsborgere og landbefolkning. For den sidste gruppes vedkommende konstateres en støt stigende andel fra 4% i 1705 til 15% i 1795, men da omfanget af uoplyste erhverv for alle de undersøgte års vedkommende ligger på over 20%, må man tage alle tal med stor varsomhed.

Hvordan gik det nu med supplikkerne, når de kom til København? Fik man medhold, eller blev det et nej? Også dette har Michael Bregnsbo un-

dersøgt, og i en række tabeller (3a-g) findes opgørelser over sagernes udfald fordelt efter sagsgrupper. Hovedindtrykket er at langt de fleste andragender blev imødekommet, men der var betydelige forskelle både over tid og fra sagsgruppe til sagsgruppe. I 1735 beviledes f.eks. hele 87,5% af ansøgningerne vedr. testamente, mens en tilsvarende kongelig nåde kun overgik 16,7% af strafnedsettelsesansøgningerne.

I modsætning til i Norge, hvor flere historikere de seneste årtier har forsket indgående i supplikinstitutionen, har dette område indtil nu kun påkaldt sig en meget beskedent interesse her hjemme. Det er derfor glædeligt, at Michael Bregnsbo med *Folk skriver til kongen* nu råder bod på dette. Bregnsbos bog koncentrerer sig, som nævnt, udelukkende om Danske cancellis supplikprotokoller, og det er på én gang dens force og dens svaghed. Vi får herigennem et godt og grundigt indtryk af denne kildes indhold og muligheder, men den tegner, som også Bregnsbo er opmærksom på, kun en del af det billede, der udgør supplikinstitutionen i det dansk-norske dobbeltmonarki. De supplikker som findes refereret i supplikprotokollerne udgør kun en delmængde af det antal, den enevældige konge fik forelagt. Dels tilflød der kongen supplikker gennem de andre kollegier og kamre, dels blev en lang række ansøgninger, de såkaldte nådesager, forelagt majestæten uden overhovedet at sætte sig spor i Danske Kancelli. Således findes 11 af de alt 48 supplikker, de to fynske stiftamtmand i femåret 1714-18, fremsendte til kongen via dette kancelli hverken nævnt i supplik- eller gratialprotokollerne. Vi kender alene til disse supplikker, fordi stiftamtmandene *selv* førte resolutionsprotokoller, hvori alle deres erklæringer og supplikpåtegninger registreredes.

Mens der således var en række supplikker, som gik uden om supplikprotokollerne, rummer de til gengæld en mængde breve fra embedsmændene rundt omkring i landet. Dette var for så vidt i god overensstemmelse med datidens opfattelse af supplikbegrebet, men det giver vanskeligheder i forhold til en nutidig problemstilling, der primært fokuserer på henvendelserne fra de almindelige borgere.

I bogens afslutningskapitel stiller Michael Bregnsbo sig selv det spørgsmål, hvilke interesser det daværende enevældige styre kunne have i supplikinstitutionen. Hans svar går for det første ud på, at supplikkerne, på linie med det man kendte i de fleste andre lande, fungerede som en betydningsfuld legal kommunikationskanal direkte fra befolkningen til regeringen. Som en bigevinst tjente de desuden som en vigtig direkte informationskilde for kongen og centraladministrationen, der takket være disse henvendelser fik mulighed for at kunne kontrollere de lokale myndigheder. For det tredje kunne staten, ifølge Bregnsbo, have en økonomisk interesse i

sagen, idet alle supplikker skulle skrives på stempelpapir. Endeligt tjente supplikinstitutionen til at rodfæste og styrke den enevældige konges magt. Den uendelige strøm af supplikker til kongen, var med til at synliggøre, at det var i København, på kongens slot, at magten lå. Derved kom supplikinstitutionen til at indgå som et vigtigt led i den dannelse af en stærk, centralt styret stat, som det var enevældens mål.

Til slut et hjertesuk fra en billedinteresseret anmelder. En del danske historikere synes ikke at prioritere illustrationer særlig højt, når de udgiver bøger, og til disse hører Michael Bregnsbo åbenbart. Af de 20 illustrationer, der findes gengivet i *Folk skriver til kongen* er langt fra alle direkte relevante i forhold til teksten, og gang på gang undres man over det besynderlige billedvalg. Tag f.eks. billedet på side 167 af nogle små, nydeligt malede træfigurer, der angiveligt skal forestille et ridende norsk brudedefølge på vej til kirke. Det må være muligt at illustrere kapitlet om familieretlige og kirkelege privilegier bedre. Illustrationer skal altid understrege og levendegøre teksten, ellers er det bedre at udelade dem. Set på denne baggrund kunne Bregnsbo roligt have udeladt mindst halvdelen af de gengivne billeder; dermed ville bogen i sin helhed have fremstået smukkere og mere harmonisk.

Karl Peder Pedersen

Karl Peder Pedersen: Enevældens amtmænd. De danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848, Jurist – og økonomiforbundets Forlag, 1998, 476 s., 360 kr.

Amtmændenes rolle i dansk forvaltning fra 1660-1848 var på vej til at blive et traume for dansk administrationshistorisk forskning. Det var et af de få punkter, der ikke lykkedes for Statens Humanistiske Forskningsråds satsningsområde i 1970'erne Dansk lokaladministration 1660-1848. Ærgerligt for denne amtmænd stod så centralt i hele det administrative forløb fra den lille mand i landets fjerneste krog til den enevældige konge i centraladministrationscentrum i København – fra lokal over regional til centraladministration. Men opgaven var stor. Derfor er det glædeligt, at det er lykkedes for Karl Peder Pedersen inden for rammerne af det forvaltningshistoriske projekt atter under SHF at udarbejde en afhandling om de danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning og at få den anerkendt med ph.d. graden.

Emnet er så stort, at det er endnu mere afgørende her end ved andre forskningsopgaver,

hvilke snit forfatteren vælger at lægge gennem sit problemkompleks. Først er der på tidsaksen udvalgt perioder efter de amtsreformer, der fandt sted: 1660, 1671, 1793, 1841 og 1848. For hver periode behandles naturligt nok først periodens amtsreform. Dernæst følger amtmændenes forhold som embedsmænd og endelig embedets ressort og administrationens omfang. Her til har Karl Peder Pedersen udvalgt tre amter: Københavns amt, Fyns stiftamt / Odense amt og Thisted amt. Han gør i bilag 12 omhyggeligt rede for kriterierne bag valget: størrelsesforholdene – målt i areal og befolkning, ejerforhold til amtets hartkorn (hvilket havde betydning for amtmændenes administrative opgaver) og afstanden til centraladministrationen på Slotsholmen (hvilket havde betydning for den prestige, der knyttede sig til embedet). De udvalgte amter er meget forskellige på alle punkter, ligesom forskellen mellem stiftamt og amt også spiller ind.

Inden for hvert tidsafsnit har forfatteren valgt at lægge sine kræfter i beskrivelsen af amtmændenes udnævnelse, uddannelse og administrative baggrund, afskedigelse, løn, rang og titel og funktionsperiode. Baggrundsmaterialet er data for alle Danmarks amt- og stiftamtmænd, som de forefindes i trykte værker, hvortil føjes en minutøs gennemgang af amtmændene i de tre udvalgte amter. Utallige gange er Karl Peder Pedersen gået til de originale forestillinger i Rentekammeret, når han har set et usædvanligt forhold. Ikke mindst har nogle usædvanlige afskedigelsessager fra 1820'erne bragt nye konflikter for dagen. Amtmændene slap ikke bedre fra de dramatiske økonomiske forhold end andre embedsmænd. For disse embedsspørgsmål sætter Karl Peder Pedersen først og fremmest sine undersøgelser i relation til Birgit Bjerre Jensens disputats om embedsudnævnelser under Frederik 4. fra 1987. Hans undersøgelser kan bekræfte Birgit Bjerre Jensens resultater og selvfølgelig også udbygge dem, da hans periode er længere. En anden gang vil det være interessant at få undersøgt, hvad sportlerne fra skifteforvaltningen betød for amtmændens økonomi. Det var de store og omfattende skifter, amtmændene skulle varetage, og sportlerne stod i forhold til skiftets størrelse. Selvfølgelig beklagede amtmændene sig over deres økonomiske forhold. Men var der hold i klagerne? Det synes forfatteren at mene. Men der var trods alt mange ansøgninger til de ledige embeder. Der er lagt et stort arbejde i disse embedsundersøgelser, der dog ikke bringer så meget nyt som undersøgelsen af amtmændenes ressortområde.

Den store spænding knytter sig til, hvorledes forfatteren vil behandle regionalforvaltningens ressortområder. Det vil være prøvestenen på, om værket lykkes. Der gives for hver periode en kortfattet gennemgang af ressortområdet, inden vi når et af højdepunkterne i afhandlingen: en

præcis beregning af administrationens omfang målt i indkomne og afsendte breve i de udvalgte amter for udvalgte år: 1696, 1733, 1790 og 1830. Af indkomne breve er udvalgt breve fra Danske Kancelli og Rentekammeret. Dette er formentlig tilstrækkeligt for de to første snit, men for de to sidste giver det ikke differentieringen i centraladministrationen. De nye knopskydninger i centraladministrationen som f.eks. Kommercekollegiet kommer ikke med. Men billedet af administrationens vækst er alligevel overvældende. I 1696 kunne brevene fra centraladministrationen til hvert af de udvalgte amter tælles på fingrene, når amtmanden tog begge hænder til hjælp. Men fra 1733 til 1790 var brevstrømmen ti-doblet. Fra 1790 til 1830 skete der en forøgelse med henholdsvis 47, 62 og 80% for de tre amter. Samtidig var antallet af breve fra Danske Kancelli i denne sidste periode vokset stærkere end rentekammerbrevene. Amterne var som Karl Peder Pedersen konkluderer ikke i samme grad som tidligere Rentekammerets domæne.

Men denne stigning i antal breve fra centraladministrationen var dog for intet at regne mod eksplosionen af breve fra amtmanden til amtets indbyggere i de udvalgte år. I 1733 afsendte amtmændene et par hundrede breve- (der er ikke bevaret materiale fra Thisted amt så tidligt), men i 1790 når de over 1000 i både Københavns amt og Odense Stiftamt, mens tallet for det mindre Thisted amt er 525. I 1830 er alle tal fire-femdobbelte. Det er formentlig, som forfatteren opfatter det, et godt udtryk for administrationens forøgelse. Men er det også et udtryk for den skriftlige administrations udvikling som erstatning for en tidligere direkte mundtlig kommunikation mellem amtmand og amtets indbyggere?

Ved de første stikprøver var det muligt at foretage en optælling af brevene efter sagindhold – ja i 1696 endog at opregne de enkelte breve. I 1733 var amternes vigtigste sagområder at dømme efter antallet af breve justits-, nærings- og skattevæsen. Fremme i 1790 og 1830 vil det være plad umuligt p.g.a. brevenes antal at foretage en sådan optælling, da amterne endnu ikke var begyndt at føre en emneopdelt journal. Det var man dog i Thisted amt, hvor justits- og politivæsen stadig var de to største grupper. Derefter kom landvæsen, skolevæsen og fattigvæsen.

Det lange 18. århundrede er en vigtig periode i udviklingen af amtmændenes forvaltning. Derfor har forfatteren trukket enkelte sagområder frem til særlig behandling: Amtmændenes rolle i supplikbehandlingen, forholdet mellem stiftamt- og amtmænd, kongelige contra lensbesiddende amtmænd, amtmændene og domstolene – hvor ikke mindst de danske reaktioner på Montesquieus tanker om magtens adskillelse er interessant læsning – og amtmændene og reformerne på landet. Alle afsnit viser både, at der

findes et spændende stof her, og at Karl Peder Pedersen er i stand tumle det og give det en god perspektivering.

Tilbage står de centrale afsnit i afhandlingen om amtsreformene 1671, 1793 og 1841, som er placeret som indledning til de respektive afsnit. For de første reformer var antallet af amter et vigtigt parameter. Udgangspunktet for enevældens reform af det gamle lensstyre var sparehensyn. Nedsækning af antallet af amter forventedes at give en bedre økonomi, men der var dog en grænse, idet afstanden til amtstuerne ikke måtte være for lang for de skattebetalende – en del af skatterne blev jo leveret i korn. Det er Karl Peder Pedersens fortjeneste, at han ved at inddrage den norske lokaladministration får givet en plausibel forklaring på, at 1671-reformen indeholdt en tvedelt lokaladministration med både amter og stiftamter. Forskellen på de to enheder var ud over størrelsen, at købstæderne og en række kirkelige forhold hørte under stiftamterne, der samtidig skulle have et vist tilsyn med de underliggende amter. Dette tilsyn blev dog ikke rigtig til noget i Danmark. Ordningen var mere på sin plads i Norge, hvor de fire store stiftamter (Christiania, Christianssand, Bergen og Trondhjem) allerede tidligere havde haft en helt anden status end de 8 underliggende amter. Derimod var der ikke samme naturlige baggrund for ordningen i Danmark. Men den blev indført alligevel p.g.a. statholder Ulrik Frederik Gyldenløves stærke position. De nye lensbesiddere fik også stærkere magt i Norge end i Danmark. Måske er det også betegnende, at det kun er i Norge, at skattetrykket blev reduceret – med 27%, mens det blev forøget i Danmark, selv om det her lykkedes at reducere antallet af amtmænd fra 46 i 1660 til 22 i 1672.

Den næste amtsreform 1793 berørte ikke Norge. Formålet med reformen var bl.a. at løse de irriterende, men stedsevarende kompetenceproblemer mellem stiftamt- og amtmænd og de ligeledes permanente økonomiske problemer både på landsplan og hos embedsmændene. Midlet blev at skabe ensartede amter med ensartede beføjelser og størrelse. Der blev foretaget en serie beregninger efter tre parametre: arealstørrelse, befolkningstal og jordens bonitet (hartkorn). Resultatet blev den amtsinddeling, som fungerede fra 1793/1809 (successiv iværksættelse) til 1970, så reformen viste sig at være slidstærk. En tilsvarende departementsinddeling var iøvrigt blevet gennemført i Frankrig i 1789, uden det dog har været muligt for forfatteren at finde direkte henvisninger hertil i Rentekammerets arkiv. Denne parallel kunne have været udbygget ligesom forholdene i Slesvig Holsten måske kunne have givet et særligt perspektiv.

Flere steder i bogen diskuteres administrationsstrukturen i Danmark i almindelighed. Hvorfor satsede enevælden på et kollegialt styre

på centraladministrativt niveau, mens lokaladministrationens amtsemeder var besat med enkeltpersoner, der stod i forskellige relationer til de øvrige embedsmænd i regionen? På Bornholm blev der faktisk i flere omgange gjort forsøg med andre administrative former, ikke mindst p.g.a. øens forsvarsforhold, hvor den militære kommandant og amtmanden stod i et særligt forhold til hinanden. Den bestandige kommission oprettedes på Bornholm i 1742 med kommandant, amtmand, amtsforvalter og provst. Den eksisterede frem til 1781, hvor den daværende amtmand endog fik amtmandsposten nedlagt og landsdommeren inddraget i det kollegiale styre. Det blev nu et egentligt sagsbehandlende organ. Men i 1787 tiltrådte en ny amtmand – centraladministrationen foretrak »*een mand at holde sig til*« i amterne. Også oprettelsen af det fynske gouvernement i 1815 til den hjemvendte prins Christian efter tabet af Norge kunne have givet anledning til eksperimenter.

Reformen i 1842 var af en helt anden karakter, idet den ikke ændrede amtsgrænser, men alene indførte de til en vis grad folkevalgte amtsråd ved siden af amtmændene. Karl Peder Pedersen mener, at dette folkevalgte element – hvor lille det end var – var med til at redde amtmændene over 1848. I så fald mangler han at påvise, hvorledes samarbejdet blev i de nye amtsråd med amtmændene som fødte formænd.

Jeg skal dog ikke fortænke ham i, at denne sidste periode 1842-48 er blevet lidt stedmoderlig behandlet. Der er givet så meget spændende og fint perspektiveret stof, at den velskrevne bog om enevældens amtmænd må læses af alle, der blot interesserer sig det mindste for administrationshistorie

Birgit Løgstrup

Knud E. Korff: Ret og pligt i det 17. århundrede. Retspraksis samt økonomiske, sociale og kriminelle forhold i Åsum herred 1640-48, Odense Universitetsforlag, 1997, 254 s., 250 kr.

Omkring 1960 udgav Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup den første bevarede tingbog 1640-48 fra Aasum Herred på Midtfn. Knud E. Korff mener, at denne og de andre tingbogsudgivelser fra 1950'erne og 60'erne er benyttet for lidt. Dette har han nu selv rådet bod på med en en minutios analyse af de otte års referater af tingsforhandlingerne ved Aasum herredsting. Korff ønsker at benytte materialet til en bred analyse af økonomiske og sociale forhold såvel som af kriminaliteten i herredet, og han vil benytte sin mikro-analyse til en generel vurdering

af det danske 1600-talssamfund. Endelig ønsker han at analysere herredsfogdens og herredstingets virke – først og fremmest om der dømtes rimeligt efter lovene.

Det er således et vidtfavnende og spændende projekt, Knud E. Korff har opstillet, men desværre lykkes det ham kun dårligt at indløse det. Den økonomisk-sociale analyse breder sig ud på mange emner, som Korff kun i ringe grad formår at samle op i en fælles syntese. Derfor fremstår de enkelte kapitler om landgilde, hoveri, tdegårde osv. mere som kommentarer til den tidligere forsknings resultater. Korffs hovedtese er en kritik af et udsagn, som han mener har domineret den hidtidige forskning, nemlig at 1600-tallets bondestand skulle have været udplyndret og mere eller mindre retsløs. Hvad udplyndringen angår mener han, at de hårde tider efter Torstensonfejden 1644-46 ramte adel og bondestand lige hårdt. Inden for bondestanden ramte den imidlertid nogen betydeligt hårdere end andre. Det er bogens fortjeneste, at dokumentere, at herredstinget ikke medvirkede til en lovstridig udbytning eller undertrykkelse af bønderne, ligesom herremændene og deres ridefogder ikke kunne være sikre på at vinde en sag mod deres bønder ved tinget. Korff kan hermed vise, at den herskende klasse selv i sådanne krisetider ikke forfaldt til hvad man kunne kalde en »røverfeudalisme«. I forlængelse heraf tilslutter han sig Hans H. Fussings kendte tese om at Danmark i 1600-tallet var et retssamfund.

Fussings tese er imidlertid særdeles omdiskuteret. John T. Lauridsen har i dette tidsskrifts 1982-årgang opsummeret diskussionen herom og givet en vægtig kritik af Fussings kildegrundlag og problemstilling (s. 626-638). I betragtning af hvor central Fussings tese er for Korff virker det ikke tillidvækkende, at han helt forbigår dette debatindlæg.

Bogen er ikke letlæst. Retssagsundersøgelser skæmmes ofte af to fremstillingsmæssige fejl. For det første de endeløse referater. Når man står med syv gode eksempler på et forhold, kræver det disciplin kun at meddele læseren det ene. For det andet talterøren. Den nødvendige statistiske analyse af sagerne giver mange tal og procenter, og det kræver disciplin at begrænse brugen heraf. Desværre undgår Korff ingen af disse to farer.

Tyge Krogh

Cesare Beccaria: Om forbrydelse og straf & Voltaires Kommentar. Oversat med indledning og noter af Sven Helles. Efterskrift ved Ditlev Tamm, Museum Tusulanums Forlag, 1998, 221 s., 198 kr.

Cesare Beccarias lille bog *Om forbrydelse og Straf* udkom i 1764 på italiensk, og forfatteren var en ung ukendt lombardisk adelsmand. Trods disse ikke særlig befordrende forudsætninger fik bogen en kometagtig udbredelse i de intellektuelle kredse i Europa. Ingen havde før systematisk behandlet strafferetten. Beccaria kritiserede med logiske og samfundspolitiske argumenter tidens omfattende brug af dødsstraf og tortur. Herigennem satte Beccaria straffesystemet og retssikkerheden på den politiske og filosofiske dagsorden. Bogens hurtige berømmelse udtrykte det store behov der var for en sådan debat. Det var især bogens udgivelse på fransk i 1766 med Voltaires kommentarer, der befordrede dens udbredelse.

Bogen udkom på dansk i 1796 i en ikke særlig vellykket oversættelse, som i dag er vanskelig at opdrive. Det er derfor glædeligt, at Sven Helles nu har nyoversat bogen. I indledningen giver han en udmærket introduktion til Beccaria og værkets modtagelse i samtiden såvel som dets italienske og danske teksthistorie. Men i introduktionen til samtidens strafferet kommer han for ukritisk til at gentage rationalismens egen selvforherligelse. Den foregående periodes straffesystem kritiseres unuanceret og Helles kommer ikke ind på de problematiske sider af den kontrol og indespærring, som Beccaria og rationalismen ville erstatte kropsstraffene med.

Men Helles skal have ros for oversættelsen, som selv om den er tilstræbt at være tekstsnær, alligevel er let læselig. De fyldige noter beskriver samtidige personer og begivenheder, som teksten omtaler eller hentyder til. I et efterskrift redegør Ditlev Tamm for værkets indflydelse især for den danske strafferetlige udvikling. Han viser, at det først og fremmest var som igang sætter af en straffedebat, at værket havde betydning. I de danske straffereformer og reformovervejelser fra de sidste årtier af 1700-tallet kan man genfinde meget af Beccarias tankegods men kun i ringe grad en direkte inspiration fra ham.

I forordet argumenterer Sven Helles for, at værket er en filosofisk klassiker, hvis tankeindhold endnu i dag er aktuelt. Dette kan diskuteres. Værket er først og fremmest bygget op om en kritik af sider af samtidens rets- og straffepraktis, og dens grundliggende naturretlige og matematiske rationelle argumentation blev opgivet få årtier efter at bogen udkom. Derimod er der ikke tvivl om, at værket fik overordentlig stor betydning i sin samtid. Bogen er derfor en helt central kilde til retshistorien og den filosofiske udvikling i 1700-tallet. Historieforskningen har derfor stor glæde af udgivelsen.

Tyge Krogh

Margit Mogensen og Niels W. Bruun (udg.): Førslevdegnens Optegnelser. Optegnelserbog for Anders Jensen Kier 1667-1693, Landbohistorisk Selskab 1998, 208 s., ill., 168 kr.

Med *Førslevdegnens Optegnelser* foreligger det seneste skud på stammen i den perlerække af bondedagbøger eller – som de ret snart og mere korrekt kom til at hedde – optegnelserbøger som Landbohistorisk Selskab indledte udgivelsen af i 1969 med *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens Dagbog 1786-1797*.

Degnen Anders Jensen Kiers optegnelser omfatter årene 1667-1693. Der er ikke tale om hverken daglige, ugentlige eller månedlige optegnelser, men om kontinuerlige, emnevis opdelt indførsler »efter behov« og år for år om hans private økonomi og om forskellige sider af degneembedet. At dømme efter omfanget dog ikke lige udførligt for alle årenes vedkommende; han har f. eks. ikke en eneste gang noteret de indtægter, der må have tilflydt ham for undervisning af børnene. Enkelte år har han slet ikke skrevet i bogen.

Kildeudgaven indledes med en flot præsentation af Anders Jensen Kier, hans embede, husholdning og netværk, udarbejdet af Margit Mogensen på baggrund af optegnelserbogens samt en kort redegørelse for udgivelsesprincipperne. Derefter følger en oversigt over indholdet af optegnelserne; en oversigt der formodentlig er tænkt som et alternativ til et regulært emneregister og som i hvert fald fungerer som et udmærket sådant. Så følger (s. 32-158) selve optegnelserbogens, med sideannoteringer (tak for det, og gid det må få afsmittende virkning), og de på samme måde annoterede dele af optegnelserne som degnen har ført på latin (side 161-190). Dog er hans afskrifter af breve, som findes i Danske Kancellis brevbøger i Rigsarkivet, udeladt; det samme gælder de af hans afskrifter efter latinske klassikere, som er oversat og trykt andet steds. Det skal her fremhæves, at det er meget værdifuldt, at de latinske bønner, embedsbreve, sentenser og uddrag af klassikere, som degnen skrev ned, ikke blot er oversat til dansk af Niels W. Bruun, men står at læse på rette sted i teksten. Der slutes af med ordforklaringer, person- og stedregister. Det er på alle måder en enestående kilde, der her er blevet tilgængelig. Dels fordi der ikke forefindes ret mange optegnelser fra 1600-årenes pagane miljø. Dels – måske først og fremmest – fordi det såvidt vides er den eneste optegnelserbog, der er bevaret efter en degn. Degnen var dengang ligesom hans nærmeste foresatte, præsten, et urbant indslag i landsognene grundet uddannelsen og den deraf følgende anderledes livsstil. Uddannelsesmæssigt

var degnen ganske vist »en halvstuderet røver« i forhold til præsten, men han havde frekventeret latinskolen og var studiosus; det var den tids krav til degne. De var begge to embedsmænd, men samtidig bønder og almindeligvis afhængige af de rådende lokale økonomiske forhold. Økonomisk set delte præst og degn således vilkår med deres sognebørn; var dog sjældent så godt stillet som de velhavende gårdmænd, men heller ikke så dårligt stillet som de jordløse, og degnen dårligere stillet end præsten.

Det vil være forkert at påstå, at optegnelsesbogen er spændende for den forudsætningsløse læser. Men det er den til gengæld, som i øvrigt de fleste kilder, for den læser, som i forvejen har lidt generel viden om degnen og hans embede. Og der er mange indfaldsvinkler til optegnelserne. Her er meget at hente for landbrugshistorikeren, for den der interesserer sig for boligen, for husholdning og hushold, for det sociale netværk eller for aktivitetsfelt og aktionsradius – for blot at nævne nogle af de mange muligheder. Optegnelserne giver bl.a. også rig lejlighed til at følge Førslevdegnsens handels- og udlånsvirksomhed, og hvordan han investerede afkastet; for hvad degnen i Førslev eventuelt manglede i boglige kundskaber i forhold til præsten, det havde han tilsyneladende i rigt mål i form af talent for handel, udlån og investeringer. Den slags virksomhed har ingen præst såvidt vides drevet eller kunnet drive. Her er det interessant år for år at følge, hvordan Anders Jensen Kier uden tvivl investerede en del i at leve op til sin rolle som præstens næsten ligemand, ja måske forsøgte at blive hans overmand. Året efter at han havde giftet sig investerede han i hest og kreaturer, og allerede det følgende år (1669) var der overskud til istandsættelse af degneboligen. I 1670 byggede han til og købte sølvtøj, året efter satte han igen penge i sølvtøj og heste, og sådan fortsatte det. Han handlede med heste og kreaturer, solgte fjerkræ i store mængder og investerede en god del af afkastet i materielle, prestige-givende goder som boligen, sølvtøj og klæder. Optegnelserne viser også, at han jævnligt omgikkes provstiets øvrige præster og degne, og det fordrede naturligvis en vis stil.

Traditionen tro skal et par kritiske bemærkninger med selv om de hører til småtingsafdelingen og er uden betydning for kildeudgaven som helhed. Det burde have været nævnt i ordforklaringerne at Paralipomena (s. 158: paralipomenon) er det græske navn på Krønikernes Bog i bibelen, for hvor mange ved det i dag. Det burde nok også være fremgået af personregisteret at både sognepræsten i Førslev Hans Jørgensen Hammer og biskopperne Hans Wandal, som i registeret benævnes Johan, og Hans Bagger jævnligt underskrev sig Johannes ..., samt at Wandal endog benyttede den latiniserede betegnelse for Wandal: Vandalinus.

Anders Jensen Kier passer meget langt til det billede, Georg Hansen skabte af degnen i sin bog af samme navn (udgivet 1944), og vel at mærke uden at have kendskab til den foreliggende optegnelsesbog. Men her er en konkret degn i et konkret sogn i en konkret tidsperiode. Oven i købet en degn hvis åndelige horisont spændte fra Ciceros skrifter til hvad han selv betegnede som vittighedernes vittighed: »*Mingere cum bombis res est gratissima lumbis*« (s.105). Optegnelserne frister til et nærmere bekendtskab. Og de har ikke tidligere været udnyttet. De to udgivere skal have både tak og ros for deres arbejde.

Birgit Kaiser

Johannes Wendt-Larsen: Et rastløst vækkende liv. Amtsprovst Peter Wilhelm Lützens virke i Lumby 1791-1844, Odense Universitetsforlag, 1998, 88 s., 89 kr.

Fortid kan, som bekendt, også give nutidslærdom. Det er denne lille og lune bog af lærer Johannes Wendt-Larsen et eksempel på. Den handler om amtsprovst Peter Wilhelm Lützens virke i Lumby på Fyn i årene 1791-1844. Den indflydelsesrige stilling som amtsprovst gjorde, at Lütken fik indsigt i mange af sin samtids samfundsproblemer herunder de fattiges forhold og skoleforholdene, som han som kirkens repræsentant kom tæt på. Johannes Wendt Larsen fortæller i en fyldig indledning om Lützens aktiviteter, hvorefter han overlader ordet til Lütken selv, idet han har fremfundet og transkriberet nogle hidtil ukendte optegnelser om Lützens liv og virke som sognepræst for Lumby sogn i årene 1791-1844.

Det interessante ved Wendt-Larsens bog er, at han ved at videregive Lützens optegnelser peger på en kildemulighed, som har været lidt overset. Lützens liv leverer nemlig stof til eftertanke, fordi han var så tæt på samfundsproblemerne i sin samtid, som var præget dels af oplysningstidens tanker samt i den modne del af Lützens liv af de åndelige vækkelser, som krævede folkestyre og førte til den grundlovgivende forsamling i 1848. Derfor er det helt naturligt, at Lützens i sit virke bliver konfronteret med lægmandsbevægelsen og en skole- og fattigdomsforsorg, som antager nye former idet foreningsgrundlæggelse er et tidens virkemiddel. Som præst står han på det etableredes side, men må samtidig have et vågent øje for, hvad der rører sig i samfundet. Hans løsningsmodel ses bl.a. i hans virke som medstifter af Selskabet til tabte Borgeres Frelse og Foreningen til Håndarbejdets Fremme i Fyens Stift, hvor han udfører et på mange måder fremskridtsvenligt arbejde.

Selve optegnelserne, som aftrykkes i bogen, handler desværre kun om årene 1795-1808. Når man læser optegnelserne, får man et levende indtryk af, hvad det er for usle enkeltskæbner og alvorlige menneskelige problemer, som det har været Lützens opgave at forholde sig til. Lütken er en personlighed, som ved udgivelsen af denne levende og værdifulde bog, ikke er blevet glemt. Bogen vil helt naturligt indgå som et supplement til kilder til social- og kulturhistorie i Fyns stift. Hertil kommer, at bogen fremtræder i et fornemt og velgennemtænkt lay-out.

Hasse Neerbek

Jacob Thode Ræder: Kærlighed i Kiel – Af en dansk officers efterladte papirer 1825-28», udgivet af Agnes Ræder Clausen. I kommission hos Grevad Forlag 1997, 88 s., ill., 125 kr.

Når man som anmelder får tilsendt en bog med den næsten ugebladsinspirerede titel *Kærlighed i Kiel*, så pirres ens nysgerrighed uværgelig.

Hovedaktøren er kendt i forvejen. Jacob Thode Ræder blev født i Norge i 1798 og kom som kun 13-årig på Landkadetakademiet i København. Det blev starten på en livslang militær karriere. Under treårskrigen deltog Jacob Ræder i flere af de store slag først med rang af major og siden som oberstløjtnant og oberst. I begyndelsen af 1840'erne begyndte han at nedskrive sine erindringer *Mit liv og Levnet*, hvoraf dele er udgivet under titlerne *Krigserindringer fra 1848 til 1850* og *Barndoms- og ungdomserindringer* i henholdsvis 1911 og 1912.

Det er da heller ikke karrieren, der er bogens emne, men en stormfuld forelskelse og forlovelse med en ung pige fra Kiel, Emilie v. Brockdorff, fra det første møde ved et bal i juni 1826 og frem til det endelige brud i december 1828. Første del af bogen er Jacob Ræders erindringer om forelskelsen nedfældet ca. 1840 altså godt 15 år senere, hvor forelskelsens forskellige stadier beskrives. At det ikke altid er kærlighed ved første blik vedgår Jacob gerne. Han foretrak nemlig først den smukke Rosalie med »en langt større skønhed« frem for den mere tilbageholdende Emilie, men som han tilbageskuende erkendte »*Gud give, jeg altid havde gjort det*«. Det er altså erindringer, der fra starten peger frem mod endemålet. Anden del består af »De forseglede papirer«, som han skrev »til« Emilie om sit ophold i Kiel fra den 20. til den 31. juli 1828, der blev vendepunktet i forholdet. Jacob fik dog aldrig overgivet brevene til Emilie, hvilket er forklaringen på, at de i dag findes på Det Kongelige Biblioteks Håndskriftssamling. Endelig er der et sidste afsnit hentet fra *Mit liv og levnet* om de sid-

ste måneder inden bruddet og ophævelsen af forlovelsen.

Det har været et interessant bekendtskab med den unge Ræders trængsler i Kiel, men jeg savner det punktum, der gør bogen nødvendig og nærværende for en bredere kreds. Nok giver Jacob Ræder en række ikke særlige sympatiske skildringer af svigerfamiliens laden og færden, som måske har bidraget til bruddet mellem de to unge mennesker, men kan disse skildringer også tilskrives kulturelt bestemte forskelle og ikke særlige omstændigheder i familien Brockdorff. Døden skal som bekendt have en årsag. Når moderen chokerer Ræder med sine åbenlyse beklagelser over, at hun ingen tak fik for at have levet et dydigt liv i sine unge dage, så tyder det på, at forholdet mellem forældrene var meget dårligt eller snarere ikke-eksisterende. Det samme problem ligger tydeligvis bag faderens nedgørende og negligerende behandling af moderen. Huset Brockdorff var tydeligvis i splid med sig selv, men derved er det også vanskeligt at sige noget mere generelt om takt og tone i datidens bedre borgerskab.

I øvrigt er det spørgsmål om forældrenes mildt sagt dårlige behandling af Jacob Ræder var den egentlige årsag til bruddet mellem de forlovede. Efter syv måneders adskillelse rejste han hele natten for at kunne gense sin Emilie så tidligt som muligt. Det var i bogstaveligste forstand kærlighed med vinger. Resten af historien er den smertelige fortælling om hans stadig mere desperate forsøg på at genvinde Emilie, der kun alt for tydeligt havde fundet en ny bejler.

Jacob Ræders oldebarn og udgiver, Agnes Ræder Clausen, skriver i forordet, at man i de seneste år har set flere romaner, der hævder at bygge på gamle forsvundne manuskripter. *Kærlighed i Kiel* er Jacob Ræders egenhændige beskrivelse af de stormfulde højder i Kiel. Som litteratur kan historien påberåbe sig autenticitet, men jeg ville nok være varsom med at drage for vidtrækkende kulturhistoriske konklusioner af historien.

Kim Furdal

Claus Bjørn: 1848. Borgerkrig og revolution, Gyldendal 1998, 268 s., 348 kr.

I år er det 150 år siden, at den dansk-slesvig-holstensk-lauenborgske helstat blev sprængt, demokratiseringen tog fat, og Treårskrigen begyndte. Claus Bjørn, lektor i historie ved Københavns Universitet, har sat sig for at give en komprimeret, men alligevel dækkende fremstilling af begivenhederne i 1848. Det sker med stor viden, et imponerende overblik og et godt øje for præcise og detaljerede beskrivelser, hvor det er

påkrævet. I den forbindelse inddrager han løbende lokale iagttageres beskrivelser og ræsonnementer over begivenhedernes gang. Ikke mindst den handlingens og factsmættede fremstilling af »ugen hvor helstaten faldt« (s. 62-103) demonstrerer Bjørns evne til at skrive fængende og fængslende. Begivenhederne fortælles, aktørerne præsenteres, og læseren følger næsten time for time med i eskaleringen på begge sider. Fokus flyttes frem og tilbage mellem København og Rendsborg/Kiel. Dermed gives ikke blot en suveræn og minutiøs redegørelse, men de forskellige synsvinkler inddrages samtidig i fremstillingen. Dette store kapitel følges af en redegørelse for den logiske konsekvens: Borgerkrig, fulgt af forbundstysk/preussisk intervention og dansk nederlag i slaget ved Slesvig 14 dage senere, igen fulgt af stormagternes diplomatiske pres, der fører til våbenstilstandsftalen i Malmø 26. august 1848.

Men 1848 var andet og mere end krigshandlinger og våbenhvileforhandlinger. Claus Bjørn dissekerer også »Ånden fra 1848«, der fortolkes som »en følelsesmæssig massepsykologisk emancipation, hvor forestillingerne om den enkeltes medansvar for og medleven i en fælles skæbne med ét kom til udfoldelse og gjorde begreber som folk og fædreland meningsfyldte og nærværende for den enkelte«, og som fik sin betydning i kraft af, at den blev »altomfattende og sprængte alle hidtidige grænser« (s. 140). Det gælder også overskridelsen af de traditionelle kønsroller i begge lejre. Endvidere karakteriserer han bl.a. krigens psykologiske følger på det individuelle og kollektive plan (herunder koncist »slavekrigen«). Endelig beskrives demokratiseringsprocessen med valg og grundlovs- hhv. forfatningsgivning i Danmark og Slesvig-Holsten. Herunder analyseres både ligheder og forskelle mellem begivenhederne i kongeriget og Slesvig-Holsten. Alt dette sker kompetent, vidende og på en særdeles læseværdig måde, der efterlader læseren med mangfoldige indtryk og en stærkt forøget viden om facts, begivenheder, personligheder og ikke mindst om sammenhæng og konsekvenser.

Selv om bogen primært omhandler begivenhederne i 1848, indeholder den også perspektiverende betragtninger. Claus Bjørn slutter således sin gennemgang med en epilog, der opsummerer det videre krigsforløb og pointerer karakteriserer forholdet mellem dansk og tysk, Danmark og Tyskland, samt endelig Danmark, Tyskland og Europa frem til i dag. I den forbindelse konkluderer Bjørn bl.a., at »vi kan godt opfatte Tyskland og tyskerne som noget, der også er i os selv, som en spejlvending af meget i os selv« (s.258). Den pointe vil næppe blive positivt modtaget alle vegne, men er velbegrunderet i hele sin skarphe-
 Der findes så mange ligheder og komplementære relationer mellem dansk og tysk, at det

nærmest er tvingende nødvendigt at fremhæve forskellene for at understrege den særegne identitet. Dog kunne det indvendes, at tysk ikke er nogen endimensional størrelse, men er heterogen med fundamentale mentalitetsforskelle i landets mange regioner. Det danske forholder sig således nødvendigvis til en stereotypisk og undertiden forestillet tyskhed, mens de færreste tyskere på den anden side skænker danskheden en tanke. Som sådan er der tale om et overvejende ensidigt komplementært forhold.

Claus Bjørns ny bog er med andre ord både inspirerende og oplysende, og den fortjener at blive læst. Bogen er forsynet med billeder, facsimile og kort, der sammen med præcise tekster omhyggeligt illustrerer og supplerer de begivenheder, hovedteksten beretter om. 1848 er skrevet til et bredt, interesseret publikum, og derfor er der af gode grunde heller ikke medtaget noter. Til gengæld afrundes bogen med en litteraturvejledning, der både omfatter publicerede monografier og kildeudgivelser. Bagest i værket findes et nyttigt personregister, som opfører centrale og mindre centrale personligheder, der optræder i bogen.

Jørgen Kühl

Bente, Peter og Alette Scavenius: Klintholm Gods. 200 år i slægten Scavenius' eje, Strandbergs Forlag, 1998, 64 s., ill., 148 kr.

I 1792 kom Jacob Pedersen Brønnum Scavenius (1749-1820) hjem fra de danske kolonier i Indien med to tønder guld. For dem købte han først Gjorslev på Stevns, og i 1798 Klintholm på den østligste del af Møn, inklusive Møns Klint. Siden har der siddet Scavenius'er på Klintholm. 200-året for besiddelsen har godsets nuværende ejer, Peter Scavenius samt hans søstre Bente og Alette Scavenius markeret med udgivelse af en lille velskrevet bog om godset, familien og bygningerne. For den ældre tid bygges på topografisk og lokalhistorisk litteratur, men også arkivalier på Klintholm, godsarkivet i Landsarkivet i København og familiearkivet i Rigsarkivet. Desværre er der sparet på henvisningerne, så det er svært at se, hvad der er anvendt af arkivalier fra landsarkivet. Ved kort og billeder mangler med få undtagelser angivelse af proveniens, hvilket er synd, da bogen er så flot og givende illustreret, at der nok skal være nogen, som vil efterspørge også billederne.

Bogens første halvdel står Alette og Peter Scavenius for. Alette Scavenius indleder med en introduktion til Møns forhold i senmiddelalderen under Roskildebispens, senere kongen og endelig de private ejere efter salget af ryttergodset i

1769. »Klintegødet på Møen« opstod i 1769. Det voksede under Jacob Scavenius, der ikke alene var en driftig godsejer, men også storsamler af bøger. Familiehistorien videre frem i tiden fortælles godt, kritisk og kærligt på samme tid. Stærkest står nok politikeren Peder Scavenius, (1795-1868), der blev adlet i 1843, og til slut forfatterens far, Carl Christian Scavenius (1915-1987). Sidstnævnte var en umådelig virksom mand, men med forfatterens ord stod den økonomiske formåen ikke altid mål med hans initiativrigdom (s. 32). I afsnittet om Klintholm Gods 1973-1998 viser Peter og Alette Scavenius den omstilling, der blev nødvendig fra først i 1970'erne. Det blev et forløb med frasalg (bl.a. af Møns Klint i 1980) og en økonomisk tilpasning, som til familiens forståelige glæde synes at lykkes.

Den position, Scavenius-familien opnåede i 1800-tallet, afspejles selvfølgelig også i arkitekturen. Der var ingen smalle steder. Klintholm Gods har siden 1870'erne haft hele to hovedbygninger, der lige indtil 1960'erne var mere eller mindre permanent beboet af familien. Kunsthistorikeren Bente Scavenius er på hjemmebane i bogens to afsluttende afsnit om disse bygninger, nemlig arkitekten G. F. Hetsch's sen-klassicistiske bygning fra 1838 – den såkaldte Kammerherrebolig – og August Kleins pompøse hovedbygning i Rosenborgstil fra 1875, nu dømt til nedrivning pga. svamp. Begge afsnit er rige på interiørbilleder, som levendegør det miljø, som er beskrevet i bogens tidligere afsnit, også for den udenforstående læser. Især afsnittet om Kammerherreboligens opførelse er et veloplagt og velfunderet studie af et frugtbart samarbejde mellem bygherre og arkitekt.

Det er en slægtsbog med den særlige valør, en sådan må have, men forfatterens professionelle indsigter har sikret, at også et alment interessant kulturbillede træder frem.

Margit Mogensen

Ingvard Mølbjerg: Møller og møllere i Vendsyssel – fra middelalder til vor tid, Jysk Lokalhistorisk Forlag, 1998, 84 s., ill., 148 kr.

Bogen *Møller og møllere i Vendsyssel* er rigt illustreret, i såvel sort/hvid som farve. Fotografierne supplerer på udmærket måde teksten, især hvad sort/hvid-illustrationerne angår, omend reproduktionen af disse i visse tilfælde lader noget tilbage at ønske, hvilket vel må tilskrives de aldrende forlæg. Farveillustrationerne er prægti-

ge, i såvel optagelse som reproduktion, men er i flere tilfælde tilsyneladende primært til stede for at understøtte titlen; dvs. for at forlene bogen med en vis geografisk spredning.

Bogens titel er nemlig lidt af en tilsnigelse. Forfatteren koncentrerer sig primært om møllerne i Horne-Asdal og Bjergby sogne, mellem Hjørring og Hirtshals, og kommer kun lidt ind på landsdelens øvrige mange møller, såvel eksisterende som – især – forsvundne. Der opereres således med en noget reduceret udgave af Vendsyssel, hvor behandlingen af emnet ikke sikres, blot fordi denne eller hin mølle gengives i fornemt farvefotografi, ligesom der heller ikke leves fyldestgørende op til den periodiske angivelse, »fra middelalder til vor tid.« Ligeledes er Mølbjergs styrende postulat om, at de forskellige mølletyper var ens over hele landet og at de fulgte den samme udvikling, »hvorfor de beskrevne møller kan betragtes som prototyper,« en sandhed med adskillige modifikationer.

Til gengæld er det et udmærket stykke møllehistorie, Mølbjerg har skrevet, eller måske rettere lokal møllehistorie, for det er ikke blot møllen som maskine, vi præsenteres for, men også livet i og omkring møllen. I den sammenhæng demonstrerer Mølbjerg, hvilken viden vi kan hente om disse forhold i skøde- og panteprotokoller, skifte- og fæstebreve, forsikringer og brandtaksationer m.v. Samtidig gives kortfattede beskrivelser af gængse mølletyper, af deres indretning og funktion, så heller ikke for så vidt angår den tekniske side af sagen lades læseren i stikken, omend det er noget overdrevet at hævde, som det sker i præsentationsteksten på bagsiden, at bogen kan opfattes som »lærebog i elementær møllevidenskab.«

Men ud over at bogen hverken i titel, udgangspunkt eller præsentationstekst rummer den mindste smule af den påståede, nordjyske beskedenhed, så er den en udmærket demonstration af eksistens og brug af de store kildegruppers oplysninger om møller. Disse til tider lidt tørre kilder suppleres af forfatterens indsamlede beretninger fra gamle, der har fortalt »mølleerindringer« fra deres barndom. Disse beretninger er med til at levendegøre fremstillingen, nok især for den lokale læser. Også folk uden for Horne-Asdal og Bjergby sogne kan imidlertid lære et og andet om deres mølle, eller finde ud af, hvor de kan hente viden, hvilke kilder der kan tænkes at være anvendelige. Det er dette sidstnævnte aspekt, mere end det er den tekniske møllegennemgang, der gør bogen interessant, også uden for Hjørring-Hirtshals-egnen, og syd for Vendsyssel.

Henrik Gjode Nielsen

Ellen Schrupf: Barnearbeid – plikt eller privilegium? Barnearbeid og oppvekst i to norske industrisamfunn i perioden 1850-1910, Kristiansand 1997, 241 s., 298 kr. Eksp.: Høyskoleforlaget AS, Postboks 39, N-4901 Kristiansand S.

Ellen Schrupf er lektor ved Telemark fylkehøjskole, og bogen er hendes doktorafhandling. Den behandler sit emne navnlig ud fra problemstillingerne »hvilke kulturelle, sociale og økonomiske faktorer var årsag til, at børnene arbejdede« (jfr. hovedtitlen) og »hvorfor havde arbejdet en central plads i børnenes liv i én periode, mens det i en senere periode fik en mere perifer rolle?«.

Undersøgelser af arbejds- og samfundslivet i enkelte industrisamfund er et traditionelt emne i svensk historisk forskning; men i 1980'erne og 1990'erne har norske historikere markeret sig på området med Ingar Kaldal og Knut Kjeldstadli i spidsen. Udgangspunktet for det foreliggende arbejde er Lars Olssons undersøgelse af børnearbejde i tre svenske industribrancher (*Då barn var lönsamma*, 1980) og hans konklusion, at det var maskinerne, der afskaffede børnearbejdet, endnu før det blev forbudt ved lov. Men forfatteren har i denne undersøgelse konstateret, at børnearbejdet ikke kan forklares alene af det tekniske niveau. Det må også være kulturelt betinget, og forfatteren vælger at betragte børnene som selvstændige aktører i de kulturelle, sociale og økonomiske strukturer, der omgav dem. Det er en nutidig synsmåde, som samtidig har tradition i Norge med Edvard Bulls kulturelt farvede socialhistorie, og forfatteren vedkender sig inspirationen fra Edvard Bull.

Bogens topografiske univers er Ulefoss savværk og Porsgrund porcelænsfabrik, begge i Telemarken i det sydlige Norge. Savværket er en traditionel, industrilignende virksomhed i et landdistrikt, beliggende side om side med et større jernstøberi, hvorfra et stort antal danske kommuner køber deres kloakdæksler. Porcelænsfabrikken, der er det norske sidestykke til den Kongelige Porcelænsfabrik, var ved sin oprettelse en ikke tidligere kendt produktion i Norge, beliggende i et bysamfund. Der er altså tale om forskelligartede virksomheder og lokalsamfund; men i begge tilfælde handler det om industrielt børnearbejde, som kildemæssigt er langt bedre belyst end børnearbejdet i landbruget eller i hjemmene. De anvendte kilder er dels et kvantitativt kompleks af personale- og lønningsprotokoller med støtte fra folketællinger, dels en række personlige beretninger (erindringer) holdt op mod den generelle baggrund. Det kvantitative materiale kommer lidt overdrevet til udtryk i bogens skemaer og tabeller, der

heller ikke er typografisk kønne – de har måske været et krav til fremstillingens anerkendelse som afhandling – men bogens tekst er velskrevet og spændende at læse.

På Ulefoss var livets hovedindhold arbejdet. Det var almindeligt, at sønner hjalp deres fædre på savværket og blev oplært til at overtage pladsen. Disse børn var faste arbejdere på savværket, mens børn af omegnens landbrugere havde kortvarige ansættelsesforhold ved spidsbelastninger og derefter forsvandt igen. I Porsgrunn, hvor porcelænsfabrikken startede i 1887, var der i de første år mange børn ansat, senere færre, og forfatteren konstaterer, at det ikke var specielt fattige børn. Også her var der både børn, der arbejdede kortvarigt og derefter forlod fabrikken, og børn, der kom i lære hos fabrikens tyske kernearbejdere og undertiden blev i virksomheden resten af deres liv. De sidstnævnte var ofte børn af ansatte på fabrikken. Porsgrunn rummede flere muligheder for beskæftigelse; men der var ikke de samme muligheder for naturalieøkonomi som på Ulefoss, og tilværelsen forekom ikke så tryk. På Ulefoss var der brugsskole, hvis tider var tilpasset arbejdspladsen, Porsgrunn havde byskole med daglig undervisning. I den ældre tid var fraværet stort på grund af børnenes erhvervsarbejde; men efter århundredskiftet blev skolen efterhånden vigtigere end arbejdet. Forældrene blev klar over, at opdragelsen til fremtidens samfund gik gennem viden, ikke gennem arbejde, og selv om børnene stadig havde arbejde uden for skoletiden, var deres indtægt ikke længere af samme betydning for familiens økonomi. Tidligere havde et barn tjent en trediedel af faderens løn og dermed kunnet bidrage positivt til familieøkonomien. Nu kunne barnet selv disponere over sin indtægt, men den rakte kun til lommepenge, og familiens økonomi var afhængig af faderens indtægt som familieforsørger. Selv større børn tjente ikke længere nok til deres eget underhold, og børnene fik dermed en anden plads i familien.

Jeppe Tønsberg

Hans A. Haar: Slagtertruget. Historien om Haderslev og Omegns Slagtermesterforening, Forlaget Gammelting, Haderslev 1997, 143 s., ill., 150 kr.

Haderslev og Omegns Slagtermesterforening eksisterede fra 1634 til 1997. Som så mange andre lokale foreninger er den gået op i en større. Slagtermesterforeningen Sønderjylland blev i 1997 dannet af slagtermestrene i Tønder, Åbenrå og Haderslev. 363 år blev foreningen i Haderslev, og det er jo en betragtelig alder, så det er godt, at dens historie nu er blevet skrevet, inden den gik helt i glemme.

Lokalforeningens ophør følger i kølvandet på butiksdøden, som også har ramt slagterfaget. Det er historien om, hvordan et oprindelig beskyttet lokalmarked for slagtervarer efterhånden blev integreret i et regionalt eller et nationalt marked. For slagterne formede udviklingen sig sådan, at først gik håndværksdelen af faget tabt. Fremover måtte butiksslagterne koncentrere sig om den købmandsmæssige side af faget. Men det betød kun en udsættelse af problemerne, ikke en løsning. Butiksdøden ramte også dette fag, hårdt endda. På en måde blev slagterne de store tabere, da levnedsmiddelhandelen blev liberaliseret fra 1959 og frem. Der er noget næsten symbolsk i, at det offentlige slagtehus' bygninger i 1979 blev revet ned for at give plads til et supermarked med tilhørende parkeringsplads (og slagter/delikatessafdeling).

1960'erne blev det afgørende årti, og når det endte med, at slagterne tabte, var det ikke, fordi de sad med hænderne i skødet. De prøvede at udnytte alle de muligheder, der stod åbne. Der blev gjort forsøg på at redde håndværksdelen af faget. Således overtog slagtermestrene i Haderslev i 1963 det offentlige slagtehus, men det måtte lukke tre år senere. De søgte også at styrke det kollegiale samarbejde ved i 1959 at oprette Sønderjysk Kredssammenslutning for Slagtermestre. Den blev udvidet i 1970, men seks år efter måtte arbejdet indstilles. De søgte også at intensivere samarbejdet i Danske Slagtermestres Landsorganisation. Slagtermester Hans A. Haar, der er bogens forfatter, var formand for det hele, incl. Landsorganisationen i en periode. I 1971 trak han sig imidlertid tilbage. Det store arbejde havde ikke formået at redde håndværksdelen af faget. Mere held var der i nogle år med købmandssiden. Slagtermestrene organiserede et fællesindkøb. Det fik navnet Sydjysk Slagterring og begyndte virksomheden i 1963. Det blev en økonomisk succes og måtte udvide lokalerne adskillige gange. Fra 1970 sluttede bagermestrene sig til samarbejdet. Også dette selskab var Hans Haar formand for. Slagterringen blev deltager i et landsomfattende arbejde i samarbejde med tilsvarende fællesindkøb andre steder i Danmark. I 1989 skiftede Slagterringen navn til Inco-Syd; den er fortsat selvstændig, men har nu det landsdækkende selskab Inco-Dan som en slags paraplyorganisation i spidsen af samarbejdet. Selskabet handler også med ikke-medlemmer, men dets ejerkreds består udelukkende af slagter- og bagermestre. Slagterringen havde i 1980 købt slagteriet i Brørup, som senere blev omdannet til et selvstændigt anpartsselskab ejet af Slagterringens slagtermestre. Dette slagteri overtog i 1994 en pølsefabrik i Haderslev og har derved fået egen produktion af færdigbearbejdede kødvarer.

Fællesindkøbet og slagtermestrenes eget slagteri har økonomisk været en succes, men har

ikke kunnet afværge butiksdøden i faget. Medlemstallet i Danske Slagtermestres Landsorganisation er i dag kun 1/6 af, hvad det var for 30 år siden.

Den foreliggende bog er en mellemting mellem personlige erindringer og en fremstilling af foreningens historie. Tyngdepunktet ligger på den tid, forfatteren selv kan huske, og erindringspræget gør, at han kommer meget i forgrunden i fremstillingen. Det savner imidlertid ikke saglig berettigelse, da det fremgår, at Hans Haar var initiativtager til mange af de forsøg, der blev gjort i 60'erne på at dreje udviklingen i en bedre retning. Bogen er derfor et værdifuldt bidrag til vores viden om butiksfagernes udvikling i sidste halvdel af 1900-tallet.

Jørgen Fink

Søren Byskov: Tro, håb & legetøj. Landsbyfolk og industrieventyr i Billund 1920-1980, Overgaard Bøger, Grindsted, 1997, 295 s., ill.

Den foreliggende bog er tredje og sidste bind i Grindsted Vorbasse Museums flerårige forskningsprojekt om Slaugs Herreds historie. De to tidligere bøger omhandlede *Hedens hemmeligheder* ved Peter Henningsen og *Stationsbyens Samfund* ved Sidsel Eriksen.

Alle de her nævnte fremstillinger har i metodevalg og perspektiver betydet en ændret opfattelse af lokalsamfundets historie.

Søren Byskov er socialantropolog med forskningsområde i nutiden og den nærmeste fortid. Valget af Billund, som den lokalitet i området der skulle stå for en nærmere undersøgelse til seriens tredje bind, var derfor naturligt, da de største ændringer i byens udvikling ligger indenfor de seneste to-tre generationer. Fremstillingen er ikke en lokalhistorisk beskrivelse i traditionel forstand, men et forsøg på at nå til en forståelse af, hvordan folk i Billund og i Grene sogn har opfattet sig selv og deres omgivelser. I denne proces har det været centralt at efterforske, hvilke varige spor de religiøse vækkelser har sat sig i forholdet mellem normerne i landsbysamfundet og den moderne industrikultur.

Undersøgelsen bygger på en lang række interviews med repræsentanter for det lokale samfund suppleret med andet tilgængeligt kildemateriale og lokalhistoriske fremstillinger. Det gennemgående tema i bogen er historien om landsbysnedkeren Ole Kirk Christiansen, der i 1930'erne startede en produktion af trælegetøj med varemærket LEGO. I 1950'erne gik virksomheden ind i plasticalderen under sønnen Godtfreds lederskab – og den kendte klods blev skabt. I dag, hvor virksomheden beskæftiger

mere end 2.000 medarbejdere og har et bebygget areal på 100.000 kvadratmeter, er det barnebarne Kjøld, der er administrerende direktør og en del af et bysamfund, hvis indbyggertal er mere end tidoblet.

Forfatteren kan trods den voldsomme udvikling, Billund gennemgik som bysamfund, påvise en betydelig kontinuitet i den herskende mentalitet og selvopfattelse hos sine »informanter« (som er hans fags traditionelle betegnelse for interviewede personer). Både den grundtvigske og missionske holdning var repræsenteret i området, men især den missionske var stærkt repræsenteret og efter Søren Byskovs opfattelse normdannende i det lokale samfund. Dette kom til at præge LEGO og forholdet mellem virksomhedsejeren – Ole Kirk Christiansen, der hørte til de missionske – og medarbejderne.

Den valgte metode kunne måske give anledning til en vis tvivl, men på den anden side er det en velskrevet og interessant bog, der vækker stof til eftertanke.

Henrik Vedel-Smith

Ole Drostrup med bidrag af Walter Kienitz: Den hæmmede kriger – et portræt af general von Hanneken, Odense Universitetsforlag 1997, 370 s., 350 kr.

Den historiske biografi har efter en længere dvale fået en renaissance i 90'erne, både blandt de skrivende forskere og det læsende og bogkøbende publikum. Vi har at gøre med en formidlingsform, der så sent som i 1997 har givet anledning til en hed debat i danske historikerkredse, gående på hvorvidt den videnskabelige integritet er opretholdt inden for genren. Det nærværende portræt af general von Hanneken, den militære øverstkommanderende i Danmark 1942-45, kunne være interessant at diskutere netop i en sådan kontekst – genre kontra videnskabelighed. Ikke mindst fordi denne bog nærmest befinder sig på grænsen mellem historisk biografi og erindring. Som det står skrevet på værkets forside, er dette blevet til med bidrag af den hedengangne generals ordonansofficer, Walter Kienitz, og af bogens indledning fremgår det, at der i det hele taget er tale om et samarbejde mellem Drostrup og Kienitz. Biografien er således udformet i fællesskab med en af hovedkilderne til general von Hannekens liv og levned. Unægtelig et udgangspunkt der kan få en historiker til at løfte øjenbrynene og i øvrigt næppe havde været heldigt, dersom det foreliggende manuskript f.eks. havde været et ph.d.-projekt.

Karakteristisk er det da også, at bogen først og fremmest er et forsøg på at rense den tyske generals rygte i den danske konsensushistorie

om besættelsestiden. Men Drostrup og Kienitz har ikke dette som en skjult dagsorden, tværtimod er det en af bogens styrker at læseren fra start af orienteres om formålet: At nuancere billedet af von Hanneken, der i megen dansk litteratur om krigens tid er afbildet som en højt råbende, nærmest ubehøvlet og måske endog primitiv mandsperson, gerne med stærke nazistiske tilbøjeligheder.

Biografien er kronologisk anlagt og behandler indledningsvis generalens liv frem til 1935 i et samlet kapitel. Desværre er von Hannekens opvækst og ungdom kun berørt meget sporadisk, og læseren frarøves derved i nogen grad muligheden for at forstå generalens senere handlinger og væremåde. Lidt ærgerligt, da det traditionel er en af biografens stærke sider, at hovedpersonen i særligt detaljeret grad kan fremstilles og analyseres i forhold til det miljø, der har socialiseret vedkommende. Perioden fra 1935 til von Hannekens indsættelse som øverstbefalende i Danmark i 1942 er ligeledes behandlet under ét. Det drejer sig om generalens tid som embedsmand i den tyske nazistiske rustningsindustri. En temmelig interessant historie, idet von Hanneken som et ikke-partimedlem og en på mange måder gammeldags og traditionel officer har været lidt af et særsyn i toppen af den tyske forvaltning.

Den resterende del og dermed hovedparten af bogen omhandler von Hannekens tid som øverstbefalende i Danmark, dels på Lille Amalienborg i København dels senere ved Silkeborg bad. Det er i denne del af bogen, at Drostrup og Kienitz søger at rokke ved dele af den etablerede besættelsestidshistorie. Lange passager former sig som essays, der revurderer tolkninger af f.eks. Hæstrup og Kirchhoff. Temaer som jurisdiktionen, aktionen mod de danske jøder og politiet, samt folkestrejkerne, diskuteres i forhold til von Hannekens rolle. Centralt er spørgsmålet om, hvem af de tyske hovedrolleindehavere på dansk jord, Best, Pancke og Hanneken, der havde ansvaret og tog initiativet i de forskellige situationer. Behandlingen af perioden i Danmark er kildenær og kompetent, omend det fortrinsvis er detaljer, der bliver rykket ved.

Drostrup og Kienitz fuldbyrder med den foreliggende biografi deres målsætning, for så vidt at det lykkes at formidle og argumentere for et mere nuanceret billede af von Hanneken, end det der hidtil har præget de hjemlige historiebøger. Den tyske general har uden tvivl været offer for den tidlige efterkrigstids fordomsfulde syn på besættelsesmagten på den ene side, og for et manglende studie af sin person på den anden. Endvidere er der intet, der tyder på, at von Hanneken var korrump eller særligt magtsyg. Problemerne opstår først, når det søges at koble von Hanneken til den tyske modstand mod Hitler, samt i det hele taget at portrættere genera-

len som en modstander af det Tredje Rige. Her slår kilderne efter anmelderens mening på ingen måde til, og det bliver da oftest også ved antydninger og spekulationer på dette punkt. Særligt åbenbart virker dette i afsnittet om oppositionen i det Tredje Rige, hvor von Hannekens modstandsånd angiveligt sandsynliggøres ved at henvise til hans periodevise kontakter med den tyske »general Thomas«, der i 1939 var involveret i kupplaner, som aldrig blev ført ud i livet. Denne general valgte efter eget udsagn at blive og arbejde under Hitler, idet han fandt det ærekrænkende at flygte til udlandet, og fordi han ville modarbejde systemet indefra. Efter at have citeret denne forklaring skriver Drostrup: »Det skal skønnes rimeligt at antage, at det var tilsvarende overvejelser, som dem, general Thomas her nævner, der gjorde, at von Hanneken blev på sin post i fireårsplanen og ministeriet i det tyske militære system« (s. 84). Det må i høj grad siges at dreje sig om et skøn, idet ingen kilder omhandlede von Hannekens motiver fremlægges i denne sammenhæng.

Givet er det, at von Hanneken ikke var en hårdet nazist. Omvendt overbevises man ikke om, at generalen var en egentlig antinazist i ideologisk henseende. I von Hannekens handlinger, som de er fremstillet af Drostrup og Kienitz, er der intet bevis for, at han tog en moralsk stillingtagen til nazismen som sådan. Det lader snarere til, at generalen har været en blandt mange af de ældre tyske officerer fra Værnemagten, der ikke evnede at forstå den skræmmende politiske udvikling, der omgav dem, fordi deres beskyttede og højreorienterede aristokratiske opvækst, samt deres fædrelandskærlighed forblindede dem. Den frustration, denne gruppe, von Hanneken inklusive, gav udtryk for som undersætter i det Tredje Rige, bundede snarere i irritation over forretningsgangen under den vulgære »østrigske korporal«, end i forargelse over krystalnat, koncentrationslejre og udryddelseskrig på østfronten. Men dette er et spørgsmål om tolkninger. Hvorom alt er, så fremstår *Den hæmmede kriger* som et både velskrevet og et interessant bidrag til den danske besættelsestidshistorie.

Peter Scharff Smith

Morten Hahn-Pedersen: A. P. Møller og den danske olie, Schultz Information, 1997, 349 s., 270 kr.

En række store danske virksomheder har i de senere år fået skrevet deres historie af professionelle historikere og flere er på vej. Morten Hahn-Pedersens bog handler, som titlen siger, om A. P. Møller og den danske olie og altså ikke om hele A. P. Møller-koncernen. For historikeren

kan det være et problem at indgå i sådanne projekter, da der jo altid fra virksomhedernes side er nogle forventninger til og opfattelser af selskabets historie, som ikke altid stemmer overens med den opfattelse, som en professionel historiker når frem til gennem sine undersøgelser. Morten Hahn-Pedersen gjorde sig da også disse overvejelser, inden han sagde ja til opgaven for A. P. Møller, men han valgte trods alt at tage mod udfordringen. Normalt er det vanskeligt for historikere at få adgang til private virksomheders arkiver, fordi virksomhederne selv gerne vil styre det billede, offentligheden skal have af dem. A. P. Møller har givet Hahn-Pedersen adgang til selskabets arkiver, og han har skrevet en velskrevet og meget oplysende bog om denne del af A. P. Møller-koncernen. Bogen giver et godt billede af virksomhedens interne overvejelser i de til tider meget turbulente politiske storme, som selskabet kom ud i. Til gengæld begrænser udgangspunktet i selskabets arkiver på visse punkter forfatterens analyse.

Morten Hahn-Pedersen vælger at gå kronologisk til værks. Indledningsvis gennemgår han den danske bevillingspolitik frem til 1960. En af de gode historier her er den om, hvordan det lykkes amerikaneren Ravlin i 1937 ved hjælp af en falsk saltprøve at snyde sig til den første eneretsbevilling i Danmark af en varighed på 50 år til udvinding af kulbrinter, salt mm fra den danske undergrund. Svindelnummeret blev først opdaget efter 2. verdenskrig, hvor Ravlin havde solgt bevillingen til Gulf, som i 1950 efter nogle ændringer fik en fornyet bevilling på 50 år. Gulf opgav dog i 1959, da alle undersøgelser havde været negative.

I det næste kapitel beskrives den spændende tilblivelse af eneretsbevillingen i 1962. Vi får at vide, hvorledes skibsreder A. P. Møller går ind i sagen af nationale grunde, da han får at vide, at et tysk selskab er interesseret i koncessionen i det sønderjyske område. Det er interessant både i dette og de efterfølgende afsnit at følge, hvorledes henholdsvis A. P. Møller og senere sønnen Mærsk Mc-Kinney Møller i tilspidsede situationer, hvor de følte sig trådt for nær eller var klemt i en forhandlingssituation, henvendte sig direkte til den siddende statsminister for at få en drøftelse af situationen. Et sådant privilegium har vist ingen andre erhvervsledere haft.

A. P. Møller får koncessionen og får hurtigt etableret en professionel organisation i DUC – Dansk Undergrunds Consortium – med i første omgang Gulf. Senere indtræder Shell, Chevron og Texaco i DUC, som i dag består af A. P. Møller, Shell og Texaco, idet først Gulf og siden Chevron af forskellige grunde udtrådte.

I kapitlet »Onshore og offshore-aktiviteterne 1963-73« aflives myten om, hvorledes daværende udenrigsminister Per Hækkerup en sen nat i 1963 skulle have solgt den del af kontinen-

talsoklen, hvor det norske Ekofisk-felt ligger, fordi han var indisponeret. Hahn-Pedersen påviser overbevisende, at Hækkerup i grænsedragningen mellem den norske og den danske del af Nordsøen henholdt sig til de internationalt fastlagte principper på havretsområdet i Genèvekonventionen, som blev endelig ratificeret i 1964. Men myten var god, så længe den varede. Kapitlet beskriver indgående det politiske spil omkring grænsedragningen til Tyskland, og hvorledes det nær havde ført til, at Danmark havde mistet områder, der i dag er kerneområder i den danske olie- og naturgasproduktion i Nordsøen. De langtrukne forhandlinger var også skyld i, at olieproduktionen fra Nordsøen først kom i gang i juli 1972, og de politiske komplikationer det medførte.

Kapitlet »Fokus på Nordsøen 1973-1985« behandler den politisk mest turbulente periode i historien om A. P. Møller og den danske olie. Fra at have haft en eneretsbevilling til hele den danske undergrund i 1973 til i 1981 at acceptere at nøjes med 2% af den oprindelige bevilling i 1986. Også beskrivelsen af de interne uenigheder i DUC er interessant, ligesom hele tilblivelsen af den første gashandelsaftelse fra 1979 er det, fordi der til stadighed er tale om en afvejning af forretningsmæssige og samfundspolitiske hensyn. Kapitlet er uhyre interessant i sin beskrivelse af, hvorledes Danmarks største og meget veldrevne virksomhed tilsyneladende manglede politiske rådgivere. Mærsk Mc-Kinney Møller rådede over al den juridiske ekspertise, der var behov for, men manglede tilsyneladende rådgivere med politisk tæft, som kunne have rådgivet om, hvorledes man kunne have ageret mere behændigt i situationen over for statsminister Anker Jørgensen og ikke mindst over for Danmarks energiminister Poul Nielson.

Nogle af de dokumenter, Hahn-Pedersen citerer ikke mindst fra hr. Møllers hånd både i teksten og i noterne, viser en politisk naivitet, som enten dækker over en manglende politisk indsigt, som en trænet politisk rådgiver kunne have afhjulpet, eller er et udtryk for en uvilje mod, at det politiske system i det hele taget blander sig. Hahn-Pedersen lader disse citater stå ukommenterede, og som den gode historiker, han er, undrer det mig, at han ikke bare antydningvis ser svagheden i selskabets politiske ageren. Men der er måske her forfatteren af hensyn til sin opdragsgiver, overlader det til læseren at drage konklusioner?

Som jeg indledningsvis nævnte er der begrænsninger i, at Hahn-Pedersen tager udgangspunkt i A. P. Møller-arkiverne. Især når talen er om de politiske forhandlinger ikke mindst i 70'erne, er jeg overbevist om, at forfatteren kunne have nuanceret billedet ved at have bedt om adgang til de relevante ministeriers arkiver. I kapitlet savner jeg også en analyse af, hvorfor

Mærsk Mc-Kinney Møller så kategorisk afviste at gå ind i Dansk Olie og Naturgas A/S – DONG, hvis staten samtidig kunne blive partner i DUC. Desuden citeres skibsreder Ib Kruse på s. 315 for, at A. P. Møller var villig til at deltage i et gas-transmissionselskab i 1972, vel også med statslig deltagelse? Er det alene hr. Møllers ideologiske holdning, der var afgørende, og var hans holdning set i relation til DONGs senere udvikling forretningsmæssigt velovervejet?

Efter at de politiske spørgsmål i begyndelsen af 80'erne var overstået, koncentrerede DUC sig om at få så meget som muligt af de 2% af den oprindelige bevilling, som man havde tilbage. Kapitlet »Fremgang og Ekspansion 1985-1997« er kedeligere end de øvrige, når man ser på det politiske spil, men det påviser, hvorledes DUC og ikke mindst Mærks Olie og GAS A/S får det optimale både teknisk og økonomisk ud af investeringerne i Nordsøen. Det er teknologihistorisk meget interessant at følge, hvorledes DUC gennem teknologisk udvikling får optimeret økonomien i en produktion fra et område, hvor produktionsomkostningerne i forvejen er høje. Der er ingen tvivl om, at der er tale om en veldrevet og professionel virksomhed på det tekniske område.

Efter at forholdene omkring afsætningen af naturgassen fra Nordsøen var lagt fast i slutningen af 70'erne forløb forhandlingerne mellem DUC og DONG ud fra rent forretningsmæssige holdninger uden politisk indblanding.

Det er forbausende, at forfatteren gør meget lidt ud af den økonomiske side af DUCs virke, når man ser bort fra de store investeringer. Vi slipper dog ikke for s. 254 at skulle høre om den ringe forrentning af den indskudte kapital, en oplysning der er svær at tage alvorligt, når forfatteren på de foregående sider har beskrevet, hvor store investeringer DUC har afholdt. Ingen skal bilde mig ind, at milliardinvesteringerne i Nordsøen er foretaget, hvis ikke man i DUC godt har kunnet se, at det var en god forretning.

I det konkluderende afsnit holder Hahn-Pedersen tungen lige i munden. Forfatteren har forstået de politiske beslutninger, som staten var nødt til at tage i 70'erne på det energipolitiske område, samtidig med at han stiller sig forstående overfor, at Mærsk Mc-Kinney Møller ikke følte sig rimeligt behandlet.

Bogen er fremstillet i en gedigen kvalitet og stort set uden trykfejl. Det er derfor ærgerligt, at layoutet er lavet sådan, at billedteksterne i marginen kommer for tæt på kanten af siden. Det er heller ikke umiddelbart gennemskueligt, hvorfor nogle af billederne går helt ud til kanten af siden, mens andre følger marginen.

Bogen om A. P. Møller og den danske olie er et vigtigt bidrag til at belyse det danske samfunds vej fra at være helt afhængig af energiforsyning udefra til at blive mere end selvforsynende i

løbet af en kort tidsperiode. Den giver et vigtigt indblik i, hvorledes Danmarks største virksomhed i samarbejde med nogle af de store olieselskaber forretningsmæssigt har gjort en stor og professionel indsats, og samtidig giver den en

indsigt i, hvor svært det er som virksomhedsejer også at skulle acceptere de politiske interesser, som er til stede på et så samfundspolitisk vigtigt område som energi.

Ole Dybkjær Hounsgaard